

ISLAMIC
UNIVERSITY
EUROPE

Journal of Islamic Research

Year 5 issue 1 June 2012

Tanzimat fermanı

Genel Değerlendirme; Karşılaştırmalı İlmî Metin İngilizce, Fransızca, Almanca ve Arapça Tercümeler·

Mehmet Yıldız··

Özet

Bu çalışmada Türkiye'nin reformlar/ıslahat tarihinde en keskin dönüm noktasını oluşturan Tanzimat fermanı, genel özellikleri ve sonuçları itibarıyla, ana hatlarıyla değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede Kanuni dönemini referans alan kadim reform düşüncesinin bütünüyle terk edilerek Batı yörüngesinde ve onun değer ve medeniyetini referans alan yeni reform anlayışını temsil eden Tanzimat reformlarına geçişin çerçevesi belirlenmeye gayret edilmiştir. Çalışma, ulaşılabilen kayıtların görüntülerinin yanı sıra bunların karşılaştırılması suretiyle tesis edilen Türkçe ilmî metin ve İngilizce, Fransızca, Almanca ve Arapça tercüme örneklerinin ilavesiyle özgün hale getirilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Tanzimat fermanı (Gülhâne Hatt-ı şerîfi), Mustafa Reşit Paşa, Palmerston, Mısır meselesi, Meclis-i vâlâ-yı ahkâm-ı adliye, eşitlik ilkesi; can, mal, ırz ve namus güvenliği, müsadere, rüşvet.

Tanzimat Edict (The Gülhane Rescript)

A General Review, A Comparative Scholarly Text Translations in English, French, German and Arabic

Abstract

This work is an evaluative study of Ottoman administrative reforms (Tanzimat), which were among the sharpest turning points in the history of Ottomans, in its outline, general characteristics and consequences. In this context, it has been tried to mark out the framework of the Tanzimat reforms that clearly represented total abandonment of the idea of old ways of reforms which used to take reference to the period of Suleiman the Magnificent in favour of taking reference to Western civilisation and its values. The work comprises evaluation and comparison of different images of the records of the

· Islahat fermanıyla ilgili benzeri bir çalışma, halen devam etmektedir. Bu çalışmanın şekillenmesindeki önemli katkılarından dolayı Osmanlı Arşivi Daire Başkanı Sayın Dr. Önder Bayır ile aynı kurumdaki uzman arkadaşlarımdan Mehmet Taştan, Fuat Recep ve İskender Türe'nin şahsında Osmanlı Arşivi personeli arkadaşlarıma; Salih Sandal ile Şevki Baykuş'un şahsında İSAM personeli çalışanlarına ve teknik yardımları için öğrencim Fatih Çetin'e teşekkür ederim.

- Yrd. Doç. Dr., Adıyaman Üniversitesi Eğitim Fakültesi, mehayildiz34@gmail.com

proclamation which were obtained, also includes English, French, German and Arabic translations that makes it a truly authentic study.

Keywords:
Tanzimat edict/the Gülhane rescript, Mustafa Resit Pasha, Palmerstone, problem of Egypt, the principle of equality; the security of life, fortune, honour and chastity, confiscation, bribery.

I- Tanzimat Fermanının Genel Değerlendirilmesi

Konunun Takdimi

Türkiye'deki yenileşme ve Batılılaşma hareketlerini temsil eden reformlar içinde ve Türk siyasi, sosyo-kültürel ve ekonomik tarihinde en önemli kavşak noktası kabul edilen Tanzimat fermanı ve getirdikleri etrafında oldukça fazla literatür oluşmuştur. Her geçen gün daha da zenginleşmekte olan söz konusu literatürün bir kısmı, daha çok Gülhâne Hatt-ı şerîfi adıyla iştihar eden ve okunduğu andan sonraki uzun bir döneme adını veren Tanzimat fermanıyla ilgilidir. Bu türden literatüre önemli bir katkı yapmayı gaye edinen çalışmamızda, önce fermanın genel bir tanıtım ve değerlendirmesi yapılmış; müteakiben fermanın resmi hüviyet taşıyan suretleri karşılaştırılarak güvenilir ve ilmi bir metni tesis edilmeye çalışılmıştır. Sonrasında iki İngilizce, -biri iki ayrı versiyonun karşılaştırımış halidir- bir Fransızca, iki Almanca ve bir Arapça çevirileri derc edilmiştir.

Hatt-ı şerifin günümüze kadar, pek çoğu ilmi nitelikten uzak mebzul mikdarda neşrinin yapıldığı bilinmektedir. İyi sayılabilecek örnekler arasında Coşkun Çakır'ın metni (Bk. Coşkun Çakır, "Bir Reform Hareketi Olarak Tanzimat," *Türkler,* c. XIV, s. 708-710) gösterilebilir. Ancak, bu çalışma ile muhtemelen ilk defa, yedi ayrı suretin karşılaştırılmasıyla güvenilir bir ilmi metin ortaya konulmuş olacaktır. Bu neşrin, Türkçe dışında dünyada yaygın olarak konuşulan dör ayrı dile yapılmış olan çevirileriyle birlikte gerçekleştirilmesi, yine ayrı bir yenilik olarak düşünülebir. Bunlar arasında Fransızca ve Arapça çeviriler, devletin resmi çevirileridir. Ayrıca çalışmaya, fermanın imkân ölçüsünde temizlenmiş bir görüntüsü ilave edilmiştir.

Hatt-ı şerîf metninin tesisinde yedi sûret karşılaştırılmıştır. Ortak özellikleri, bir şekilde resmî nitelik taşımaları olan bu sûretlerden A sûreti (BOA, *İrâde Mesâil-i Mühimme,* nr. 24), gerek muhtevası gerekse görünümü dikkate alınarak esas alınmış ve diğerleri bu nüsha ile karşılaştırılmıştır. Karşılaştırmada yararlanılan diğer sûretler şunlardır: BOA, *Tanzîmât Defteri,* nr. 1, s. 1-2 (B); *Düstur,* I. Tertip. c. I, İstanbul- Ankara: Başvekâlet Neşriyât ve Müdevvenât Dairesi Müdürlüğü, 1289-1322 (C); Abdurrahman Şeref, *Tarih-i Devlet-i Osmaniyye,* c. II, İstanbul: Karabet Matbaası, 1312, s. 342-347 (D); BOA, *İ.DH,* 4/162 (E); MŞH.ŞSC.d 3049 [Eski künyesi Bursa Şeriye Sicil Defteri, nr. 540], s. 20b-21a (F) ve *Takvîm-i vekāyi,* Sayı 187 [15 N. 1255] (G). Karşılaştırılan suretlerden E sureti Konya Müşiri Ali Paşa'ya; F sureti ise Bursa mütesellimine, ferman hükümlerinin duyurulması ve nasıl

uygulanacağına ilişkin olarak gönderilmiş olan hükmün içinde bir bülüm olarak yer almaktadır. Bu hükümlerin kalan kısımları, daha geniş bir çalışma içinde değerlendirilecektir.

Fermanın Ahmet Rasim, *İstibdaddan Hâkimiyet-i Milliyeye,* c. I, İstanbul: Vatan Matbaası, 1342, s. 233-237 vb. diğer kayıtları ise metin tesisinde dikkate alınmamıştır.

Giriş

Tanzimat fermanı, Osmanlı devletinin reformlar konusunda paradigma/eksen değiştirdiğini; devlet ve toplumun temellerini mevcut konjonktürün ilzam ettiği Osmanlılık siyaseti çerçevesinde ve Batılı anlamdaki adalet, özgürlük ve eşitlik gibi liberal ilkelerle uyumlu olarak yeniden yapılandırmaya; bu miyanda yeni kanunlar tedvinine yöneldiğini göstermek suretiyle ülkenin acil ve uzun vadeli meselelerine çözüm getirmeyi hedefleyen bir belge olarak tanımlanabilir.

Reformlar/ıslahat konusunda, günümüz diplomasi dilindeki eksen kayması terimiyle karşılanabilecek bu yöneliş şüphesiz, ülkenin bundan sonraki mukadderatında tayin edici bir işlev üstlenecek ve Batılılaşma/modernleşme sürecinin en önemli hareket noktasını oluşturacaktır. Ancak bu durum belgede, muhtemelen zamanın şartları dikkate alınarak açık ve keskin ifadelerle değil aksine belirsiz ve çelişik ifadelerle yer almıştır. Meselâ, belgenin dîbâce kısmında şer'î kânunlarla yönetilmeyen ülkelerin uzun müddet yaşayamayacağının belirtilmesine[1] karşılık sonlarda yer alan, yapılacak düzenlemelerin eski anlayışı bütünüyle değiştirip yenileyeceği ibaresi[2] ile, "dîn ü devlet ve mülk ü milleti ihyâ içün" yapılacağı belirtilen yeni kanunlar hakkında kimi yerde "kavânîn-i nizâmiyye," kimi yerde ise "kavânîn-i şer'iyye" ibarelerinin kullanılması, şekil açısından Hatt-ı hümâyûndaki dâhilî çelişkilerden bazılarıdır.

Gülhâne Hatt-ı hümâyununda yapılması öngörülen ve gayesi, devlet ve ülkenin iyi bir idari sisteme kavuşturulması olarak ifade edilen düzenlemeler, özü itibarıyla dört esasa dayandırılmaktaydı. Bunlar can güvenliği; ırz, nâmus ve mal dokunulmazlığı; âdil bir vergilendirme ile makul bir askerî yükümlülük konularıydı.[3] Bu dört maddeden baştaki ikisinin can, ırz-nâmus ve mal güvenliği adıyla tek bir maddede toplanması halinde konuyla ilgili pek çok çalışmada gösterildiği gibi düzenlemenin üç maddeye inhisarı mümkündü.[4]

Daha sonra bu maddeler tek tek incelenerek izah edilmekte; önemi ve uygulanması halinde gerçekleşmesi beklenen yararlar sıralanmaktaydı. Bu

---

[1] "kavânîn-i şer'iyye tahtında idâre olunmayan memâlikin pâyidâr olamayacağı vâzıhâtdan bulunmuş olup..."

[2] "keyfiyât-ı meşrûha, usûl-i atîkayı bütün bütün tağyîr ve tecdîd demek olacağı..."

[3] Abdurrahman Şeref, *Târih Musâhabeleri,* İstanbul: Matbaa-i âmire, 1339, s. 49.

[4] "...işbu kavânîn-i mukteziyenin mevâdd-ı esâsiyyesi dahi emniyyet-i can ve mahfûziyyet-i ırz u nâmûs ve mal ve ta'yîn-i vergü ve asâkir-i mukteziyenin sûret-i celb ve müddet-i istihdâmları kaziyyelerinden ibâret olup şöyle ki..." Cevdet Paşa fermanın özünü "emniyyet-i can ve ırz ve mal kaziyyelerini mütekeffil Tanzîmât-ı Hayriyye" şeklinde özetlemektedir (Cevdet Paşa, *Tezâkir,* c. I (1-20), 3. b., Yay. Cavid Baysun, Ankara: TTK, 1991, s. 8). Konuyla ilgili ayrıca bk. Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Dîvân-ı Hümâyûndan Meclis-i Meb'ûsâna Osmanlı İmparatorluğunda Yasama [Yasama]," *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu,* Ed. Mehmet Seyitdanlıoğlu-Halil İnalcık, Ankara: Phoenix, 2006, s. 259 vd.

bağlamda, dikkat çekici bazı açıklamalar arasında yed-i vâhid usulünün kaldırılmış olduğu; iltizam usulünün terk edilerek vergilerin, mükelleflerin ödeme gücüne göre tarh edilmesi; asker alımı için sağlıklı bir sistem geliştirilmesi ve askerlerin görev sürelerinin dört veya beş sene ile sınırlandırılması; suçu, aleni bir yargılama neticesi tespit edilmedikçe hiç kimse için idam ve zehirleme gibi cezalar uygulanmaması; herkeşe, tam bir serbestiyetle emval ve emlakine tasarruf imkânı sağlanması ve bu miyanda, müsâdere uygulamasının kaldırılarak varislerin haklarının korunması;[5] sayısı artırılacak Meclis-i ahkâm-ı adliye azasının belirli günlerde toplanarak görüşlerini tam bir özgürlük içinde ifade etmeleri; bütün memurların maaşa bağlanması işleminin tamamlanarak hazırlanacak güçlü bir kanunla rüşvetin önlenmesi hususları üzerinde durulmaktaydı.[6]

Fermanda ayrıca, Müslim ve gayrimüslim bütün tebeanın bu hak ve imkânlara mazhariyette eşit oldukları teminatı verilmek suretiyle, modern anlamdaki eşitlik ilkesi güçlü bir şekilde vurgulanıyor;[7] vatan sevgisi gündeme getiriliyor; padişahla birlikte bütün ulema ve vükelânın Hırka-i şerîfe odasında bu kanunları uygulayacakları konusunda yemin etmeleri ve aksine hareket edenlerin gerekli cezalara çarptırılmasına ilişkin özel bir ceza kanunnamesi hazırlanması karara bağlanıyordu. Ülkenin her tarafında duyurulacak kanunların ayrıca İstanbul'daki yabancı devlet sefirlerine de resmen bildirilmesi kararlaştırılmıştı. Hatt-ı şerîf, başarı duası ve aksine hareket edenler hakkındaki beddua ifadeleriyle sona ermekteydi.

Hâriciye nâzırı Mustafa Reşit Paşa tarafından kaleme alınan ferman, 3 Kasım 1839 Pazar günü, önde gelen Osmanlı devlet adamları ile yabancı diplomatlar önünde, yeni padişah adına, yine Reşit Paşa tarafından Gülhane meydanında okunmuş; töreni padişah Gülhane kasrından müşahede etmişti. Ferman, okunduğu yerden dolayı Gülhane Hatt-ı hamâyûnu[8] ve daha yaygın olarak da Hatt-ı şerîf olarak anılacaktı.[9] Gülhâne Hatt-ı şerîfi, üç asırdan beri, tahta çıkan padişahların tebeaya, *"adaletname"* adıyla âdil bir yönetim vaad ettiği Hatt-ı hümâyun ilanı geleneğinin, hazırlayanların tasavvurlarındaki, yeni ihtiyaçlara uyarlanmış biçimiydi. Adalatname geleneğinin kökeni ise daha eskilere, şeriata

---

[5] "...farazâ birinin tōhmet ve kabâhati vukū'unda, anın veresesi ol tōhmet ve kabâhatden beriyyü'z-zimme olacaklarından, anın malını müsâdere ile veresesi hukūk-ı irsiyyelerinden mahrûm kılınmamak..."

[6] " Ve cümle me'mûrînin el-hâletü hâzihî mikdâr-ı vâfî ma'âşları olarak şâyet henüz olmayanları var ise anlar dahi tanzîm olunacağından, şer'an menfûr olup harâbiyyet-i mülkün sebeb-i a'zamı olan rüşvet madde-i kerîhesinin fimâ-ba'd adem-i vukū'u maddesinin dahi bir kānūn-ı kavî ile te'kîdine bakılsun."

[7] " tebe'a-i Saltanat-ı seniyyemizden olan ehl-i İslâm ve milel-i sâire, bu müsâ'adât-ı şâhânemize bilâ-istisnâin mazhar olmak üzere can ve ırz u nâmûs ve mal maddelerinde, hükm-i şer'î iktizâsınca kâffe-i memâlik-i mahrûsemiz ahâlîsine taraf-ı şâhânemden emniyyet-i kâmile verilmiş..." (Zürcher'in, bu hususu fermanın dört temel ilkesinden biri sayması [Bk. Eric Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi,* 16. b., Çev. Yasemin Saner Gönen, İstanbul: İletişim, 2003, s. 79], belgenin muhtevası ile örtüşmemektedir).

[8] A. D. Noviçev, "1839 Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu ve Dış Politikadaki Boyutları," Çev. Darhan Hıdırali, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu,* Ed. Mehmet Seyitdanlıoğlu-Halil İnalcık, Ankara: Phoenix, 2006, s. 242-243.

[9] Cevdet Paşa, *Aynı eser,* s. 7; *Takvîm-i vekāyi,* Sayı 187 (15 N [Ramazan]. 1255); Hayreddin et-Tunusî, *Akvemü'l-mesâlik fi Ma'rifeti Ahvâli'l-memâlik,* 2. b., Haz. Münsıf Şunûfi, Dâru't-Tunusiyye li'n-neşr, 1986, s. 141, 99 numaralı dipnot.

aykırı olmamak şartıyla padişahın iradesiyle devlet ve toplum yararına tedvin edilmekte olan örfi kanunlara dayanıyordu.[10]

Tanzimat Fermanının Oluşumu ve Temel Nitelikleri

Kanuni döneminden 18. yüzyılda Rusya ve Avusturya karşısında alınan müteselsil yenilgiler zamanına kadar yürürlükte olan, geleneğe dayalı reform telakkisi (ihya/yenileştirme), Osmanlı kurum ve hayat anlayışının Avrupa'da geliştirilebilecek her örneğin üzerinde olduğu varsayımına dayanmaktaydı. Zira Avrupa devletleri karşısında zafiyetin bulunmadığı dönemler örneğine göre tespit edilmişti. Dolayısıyla Osmanlı toplumunun, yüzlerce yıldan beri kendisine Batı karşısında üstünlük sağlayan örgütlenme anlayışını kolaylıkla terk ederek, henüz kendi topraklarında tartışılmakta olan Batı'nın modern örgütlenme anlayışını benimsemesi kolay değildi. Adalet fermanları da, ağırlıklı olarak Kanuni dönemindeki kurum ve hukuk ilkelerinin yeniden işler hale getirilmesini öngören bu anlayışın hâkim olduğu dönemlerdeki bozulmaların önlenmesine yönelik olarak neşredilmekteydi. Klasik reform anlayışını temsil eden bu dönemdeki reform ihtiyacına ilk defa Aynî Ali işaret etmişti (1607). Onu Koçi Bey'in, Kâtip Çelebi'nin ve Sarı Mehmet Paşa'nın[11] eserleri vb. takip etmişti. Bu eserler umumiyetle, başta tımar sistemi olmak üzere idari sistemdeki suistimallerin ortadan kaldırılmasıyla ilgili rapor niteliğindeydi. Ayrıca, Veysî ve Nâbî gibi önde gelen şairler de mevcut bozulmanın boyutlarına ve taşıdığı tehlikelere işaret etmişlerdi.

Klasik dönem reform anlayışının karakteristik vasfı, bozuklukların giderilmesinde dürüstlük ve etkili bir yönetim biçimi geliştirilmesini tavsiye etmekten öte bir yaptırım ve kararlılık ön görmemesiydi. Ancak XVIII. yüzyılda alınan yenilgiler, alışılagelen reform anlayışına, eski kurumların yenilenmesi ve suistimallerin/ihlallerin ayıklanmasına bazı Batılı kurum ve uygulamaların eklenmesini de icap ettirmişti. Bu yolla reform sürecine, Avrupa örneğinde bazı askeri kurum ve tekniklerin katılması, geçmiş kurumların yeniden işler hale getirilmesi anlayışından modern reform sürecine geçişin başlangıcını oluşturmaktaydı. Özellikle III. Selim ve II. Mahmud tarafından temsil edilecek olan bu geçiş süreci, hayatın bütün alanlarına nüfuz edecek şekilde eski kurumların yerini Batı örneğinde yeni kurumların aldığı, Tanzimat fermanıyla intikal edilecek olan XIX. yüzyıl Tanzimat reformlarına doğru evrilecekti.[12]

---

[10] Halil İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu," *Belleten,* c. XXVIII, Sayı 109-112 (1964), s. 616-617.

[11] Sarı Mehmet Paşa ve *Zübde-iVekâyi'ât* isimli eseri için bk. Abdülkadir Özcan, Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekâyiât, Tahlil ve Metin* (edisyon kritik), İstanbul: TTK, 2010.

[12] Stanford J. Shaw, "Osmanlı İmparatorluğunda Geleneksel Reformdan Modern Reforma Geçiş: Sultan III. Selim ve Sultan II. Mahmud Dönemleri," Çev. M. Faruk Çakır, *Türkler,* c. XII, s. 605-606; Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi,* 2. b.; İstanbul: Ötüken, 2002, s. 337; Alan Palmer, *Osmanlı İmparatorluğu, Son Üçyüz Yıl: Bir Çöküşün Kısa Tarihi,* Çev. Belkıs Çorakçı Dişbudak, İstanbul: Sabah, 1993, s. 118; Roderic H. Davison, Osmanlı İmparatorluğunda Reform [*Reform*], c. I, Çev. Osman Akınhay, İstanbul: Papirüs, 1997, s. 31-32; Feridun Emecen, "Kuruluştan Küçük Kaynarca'ya," *Genel Türk Tarihi,* c. I, İstanbul: IRCICA, 1994, s. 45.

Gerçekten de başlangıç bölümünde, geçmişteki başarısızlığın başlıca sebepleri olarak Kur'an ve Şeriat'a uyulmaması gösterilmek suretiyle klasik altın çağa atıf yapılmış olsa da Hatt-ı şerîf ile, kökene yönelik düzenlemelerle "müceddeden bir sûret-i idâre vaz'" edilerek[13] "an'anât-ı târîhiyyeye merbût olan kâide-i esâsiyye bir darbede alt üst ediliyordu. Binâen aleyh Türkiye'de bir inkılâb meydâna geliyor demek"ti.[14] Hükümetin gerçekleştirmek istediği hedeflerin genel çerçevesini belirleyen[15] fermanı, evvelki reform girişimlerinden ayıran en önemli fark, merkezinde askeri teşebbüslerin yer aldığı öncekilerin aksine cemiyet hayatına, zihniyet dünyasına ve kurumlara yönelik çok daha geniş çaplı ve köklü düzenlemeler öngörmesi ve bu çerçevede şahsi özgürlük ve hukuk anlayışını yerleştirmeye çalışmasıydı.[16]
Aynı zamanda, felaketlerle geçen asırların kalıntısı, tımar ve arazi rejiminin bozuluşu ekseninde[17] iktisadi ve sosyal temelleri büyük ölçüde çürümüş ve son bunalımlarla iyice hasara uğramış olan yapıyı, benimsenecek yeni ilkelerin hayata aktarılmasıyla modern esaslara göre yeniden güçlendirmeyi hedefliyordu. Bu açıdan getirilen temel kurumlar, bozulmuş olan devlet nizamının güçlenen ve taarruza geçen Avrupa'nın ezici üstünlüğü karşısında yeniden yapılandırılması girişimlerinin en keskin aşaması görünümündeydi. Devletin yeniden yapılandırılmasında örnek olarak Bat'nın alınması dolayısıyla bir Batılılaşma hareketi olan Tanzimat'ın getirdiği diğer önemli ilke eşitlikti.
Batılılaşma hareketiyle de sıkı bir irtibat içinde bulunan eşitlik siyaseti, önü alınamayan reaya isyanlarıyla önemini devamlı artıracak ve en geniş ifadesini 1876 Kanun-ı esasisinde bulacaktı. Dolayısıyla Avrupai bir devlet anlayışı getiren fermanın asıl gayesi Hıristiyan tebeayı, ayrılıkçı emellerini bertaraf etmek suretiyle devlete bağlayıp imparatorluğun bütünlüğünü sağlamaktı. Bu maksatla takip edilen yeni siyasetin temeli, tebeanın hukuk eşitliğine dayalı bir Osmanlı birliği gerçekleştirmek üzere yeniden kurgulanan *Osmanlılık* olacaktı.[18] Çoğunlukla, kendileri de Hıristiyan olmaları münasebetiyle Avrupalıların istismar ve istîla siyasetinin başlıca dayanağını teşkil ederek eleştiri konusu yaptıkları reâyâ meselesi, devletin ana meselesi olarak telakki edilmişti. Dolayısıyla Batılılaşma, pratik gerekçelerle başlamış olmaktaydı. Böylece Osmanlılık siyaseti, devletin ruhu mesabesinde olmak üzere yeniden dizayn edilmiş oluyordu. Çok sayıda yönetici de samimi olarak, heterojen bir imparatorluğu ayakta tutabilecek en önemli vasıtalarından biri olarak bu siyaseti benimsemişti.[19] Hatt-ı şerif aynı zamanda, XVIII. Yüzyıl Amerikan ve

[13] Tanzimat ilkelerinin tespit edildiği Meclis-i meşveret mazbatası ve padişahın hatt-ı hümayunu (TSMA, nr. E 3084/2; Ali Akyıldız, "Tanzimat," *DİA*, c. XXXX, s. 1.
[14] E. Engelhardt, *Türkiye ve Tanzîmât*, terc. Ali Reşad, İstanbul: Kanaat Kütüphanesi, 1328, s. 40.
[15] İnalcık, *Aynı makale*, s. 611-614; Zürcher, *Aynı eser*, s. 79.
[16] Metin Eriş, "Osmanlı Devletinde Batılılaşma Hareketleri," *Türkler*, c. XIV, s. 594-595. Tanzimat dönemi yasama faaliyetleri için bk. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat," *Tanzimat I*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1940, s. 139-209; A. H. Ongunsu, "Tanzimat ve Amillerine Umumi Bir Bakış," *Tanzimat I*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1940, s. 7 vd.
[17] Halil İnalcık, "Tanzimat Nedir?," *AÜDTCF Yıllık Araştırmalar Dergisi*, 1940-1941, 1944, s. 238, 241.

[18] Osmanlılık ifâdesi belgenin hiçbir yerinde doğrudan geçmemektedir.
[19] Halil İnalcık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, İstanbul: Eren, 1992, s. 2, 3, 6; H. İnalcık, "Tanzimat Nedir," *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed. Mehmet Seyitdanlıoğlu-Halil İnalcık, Ankara:

Fransız reformlarının hayat, özgürlük ve mülkiyet ilkelerini yansıtıyor; medeni özgürlükler ve eşitlik senedi olarak gelecekte, 1876 yılında yapılacak anayasaya zemin oluşturuyordu.[20]

Tanzimatı hazırlayan ana ilkelerin menşei, III. Selim ve II. Mahmud dönemi reform düşüncelerinin birikimiydi.[21] 1830 yılından itibaren bu ilkelerin hayata aktarılması konusunda bazı adımlar atılmaya başlanmıştı.[22] II. Mahmud'un daha çok son zamanlarında, özellikle 24 Mart 1838'de reform programının uygulanmasını takip etmek üzere Meclis-i vâlâ-yı ahkâm-ı adliye adıyla bir meclis teşkili ise dönüm noktası olacak ve reform programı, Tanzimat-ı hayriye adıyla çok daha şümullü bir çerçeveye oturtulacaktı.[23]

Bu konuda gerçekleştirilen bir dizi icraat arasında can, mal, ırz-namus güvencesi, karantina, müsaderenin kaldırılarak memurlara maaş bağlanması (28 Şubat 1838), köylülerin korunması, murâbahanın önlenmesi, özellikle yed-i vâhid usulü denilen inhisarın kaldırılması gibi iktisadi hayatı canlandırmaya yönelik idari ve mali tedbirler bulunmaktaydı. Ayrıca verginin emlak üzerinden ve servet esasına göre tahsili ve angaryanın kaldırılmasıyla ilgili çalışmalar yapılmış; 1838 Mayıs'ında biri ilmiye mensupları ve diğeri memurlar için olmak üzere iki adet ceza kanunu hazırlanmıştı.[24] Dolayısıyla Meclis-i vâlâ, II. Mahmud dönemi reformlarından Tanzimat reformlarına geçişi temsil etmekteydi.[25]

Bu gelişmelerin bir devamı olarak Tanzimat fermanı da II. Mahmud'un ölümünden kısa bir zaman önce hazırlanmıştı.[26] Ancak, Âkif Paşa'nın padişahı, hukukunun sınırlanacağı hususunda uyarması üzerine ilanından kaçınılmıştı.[27] Ayrıca Abdülmecid'in cülus hatt-ı hümayununda (17 Temmuz 1839) zaten, fermanın en önemli ilkeleri yer almaktaydı. Reşit Paşa'nın Londra'dan dönmesinden sonra Sadrazam Hüsrev Paşa başkanlığında toplanmış olan

---

Phoenix, 2006, s. 29; Roderic Davison, *Osmanlı-Türk Tarihi (1774-1923)*, Çev. Mehmet Moralı, İstanbul: Alkım, 2004, s. 133; Enver Ziya Karal, "Gülhâne Hatt-ı Hümâyununda Batı'nın Etkisi," *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed. Mehmet Seyitdanlıoğlu-Halil İnalcık, Ankara: Phoenix, 2006, s. 77.

[20] Davison, *Reform*, c. I, s. 49.

[21] Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca'dan Tanzimat'a Islahat Düşünceleri, [*Islahat Düşünceleri*]" *İlmi Araştırmalar*, Sayı 8 (1999), s. 64.

[22] Ali Akyıldız, "Tanzimat," *DİA*, c. XXXX, s. 1.

[23] Şeref, *Aynı eser*, s. 48; Ahmed Lufti Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, c. VIII, Haz. M. Münir Aktepe, Ankara: TTK, 1989, s. 390, not 2; Mümtazer Türköne, "*Tanzimat Ne Zaman Başladı,*" *Türkler*, c. XIV, s. 681-682 (Aslında Tanzimat fermanından önce gerçekleştirilen düzenlemeler ve yapılması düşünülen işlemlerle ilgili gerek Meclislerin kuruluşuna gerekse bunlar dışında tasarlanan uygulamalara bakıldığında, fermanda açıkça zikredilmeyen bazı konuların buralarda geniş olarak izah edildiği görülecektir. Dolayısıyla fermana, daha önce Tanzimat-ı hayriye adıyla hedeflenen geniş çaplı düzenlemelerin özetlenmiş hali olarak bakmak mümkündür. Bu makale de bu kanaati pekiştirmektedir. Iorga'nın ifadeleri de aynı mealdedir (Iorga, *Aynı eser*, s. 306).

[24] Halil İnalcık, "Tanzimatın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri," *Belleten*, c. XXVIII, Sayı 112 (Ekim, 1964), s. 628-629, 630, 631; Beydilli, *Aynı makale*, s. 94; Akyıldız, *Aynı makale*, s. 1. Tanzimat reformunun II. Mahmud politikalarının bir devamı olmayıp aksine, bu politikaların kusurlarını gidermeyi hedefleyen bir program olduğuna ilişkin görüşler için bk. Kemal Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*, Çev. Akile Zorlu Durukan-Kaan Durukan, Ankara: İmge, 2002, s. 91.

[25] Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Tanzimat'ın Ön Hazırlıkları ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin Kuruluşu (1838-1840)," *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri*, İstanbul: 1990, s. 130-133.

[26] Karal, *Aynı makale*, s. 78.

[27] Şeref, *Aynı eser*, s. 18, 48. Fermanın ne şekilde ilan edildiğine ilişkin geniş bilgi için bk. Aynı yer vd.; Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, 3. b., Ankara: TTK, 1991, s. 174-175 vd.

Meclis-i meşveretteki yüksek rütbeli otuz sekiz rical ve ulemanın imzaladığı mazbatadaki ilkeler, kayda değer bir değişime uğramadan ferman olarak yayımlanacaktı.[28]

Tanzimat fermanındaki temel ilkeler, Mustafa Reşit Paşa ve benzeri görüşleri kendisinden önce ifade etmiş olan Sadık Rıfat Paşa gibi bizzat Batı ülkelerinde bulunarak buradaki zihniyet dünyası ve kültürel yapıyı tanımış olan bürokratik elit tarafından belirlenmişti.[29] Onlar, Türkiye'nin ilerlemesinin ancak Batı tarzındaki reformlarla gerçekleşebileceğine inanmışlardı. Her ikisi de, milli devletlerin kurulmasına ve orta sınıfların güçlenmesine paralel olarak 18. yüzyıl Avrupa'sında bazı kralların uyguladığı, tebeanın verimliliğini artırmaya yönelik bir dizi koruyucu tedbirler bütününü ifade eden ve sonradan *aydın despotizmi* veya *kameralizm* olarak adlandırılan akımın etkisinde kalmıştı. Zira kameralizm, Osmanlı imparatorluğu gibi dağınık bir ülkeyi birleştirici bir unsur olarak görülmekteydi.[30] Dolayısıyla bu konuda Reşit Paşa'nın, Sadık Rıfat Paşa'nın 1837'deki ilk Viyana sefirliği sırasında kaleme aldığı Batı etkisindeki düşüncelerinden etkilenmiş olma ihtimali akla gelebilirdi.[31] Rıfat Paşa'nın burada temas ettiği, Avrupa'da yürürlükte bulunan *can, mal, ırz ve namus* güvencesi; kanunların üstün tutulması, vergi ıslah ve adaleti gibi, Reşit Paşa tarafından da benimsenen düşüncelerinin fermanın temel ilkelerini oluşturması oldukça anlamlı ve şaşırtıcıydı.[32] Bu ilkelere işlerlik kazandırılmasının önemi, Adana valiliğini İbrahim Paşa'ya vermesi ve Abdülmecid'in başa geçmesiyle sadareti ele geçiren Hüsrev Paşa'nın gazabına muhatap olması dolayısıyla iki defa ölüm tehlikesi atlatan Mustafa Reşit Paşa için daha da artmıştı.[33] Muhtemelen yakinen hissettiği bu büyük korkunun da etkisiyle, 12 Ağustos 1839'da Palmerston'a gönderdiği Fransızca yazılmış memorandumda[34] II. Mahmud'u ilkesiz bir zorba olarak nitelendiren Reşit Paşa için, Avrupa'da

---

[28] *Takvim-i vekâyi,* nr. 182, 16 Cemaziyelevvel 1255; Ali Akyıldız, "Tanzimat," *DİA,* c. XXXX, Ankara: TDV, 2011, s. 2.

[29] Fermanın oluşumunda Reşit Paşa'nın etkisinin fazla belirleyici olmadığına ilişkin bk. Akyıldız, *Aynı yer.* Sadık Rıfat Paşa ve eserleriyle ilgili olarak bk. Bekir Günay, *Mehmed Sâdık Rıfat Paşa'nın Hayatı, Eserleri ve Görüşleri,* Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1992.

[30] Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi,* 12. b., Der. Mümtaz'er Türköne-Tuncay Önder, İstanbul: İletişim, 2003, s. 12.

[31] Şerif Mardin, "Tanzimat Fermanının Manası: Yeni Bir İzah Denemesi," *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu,* Ed. Mehmet Seyitdanlıoğlu-Halil İnalcık, Ankara: Phoenix, 2006, s. 98-99 (Mardin'in, Sadık Rıfat Paşa'ya kadar kimsenin, devletlerin dinin icaplarını yerine getirmediği için değil adaletten saptıkları için gerileyeceğini söylemediği; bu görüşün ise Batılı bir görüş olduğu yönündeki yaklaşımı (s.99) açıkça tartışmaya muhtaçtır. Zira Osmanlı toplum yapısının adalet üzerine kurulu olduğu ve bunun adalet dairesi olarak bilinen bir formülle ifade edildiği; ayrıca zaman içinde yayımlanan adâletname vb. literatürün bu konuda zaten mevcut bulunduğu bilinmektedir. Kaldı ki İslâm'ın da yöneticilerden öncelikli olarak adaletli olmalarını istediği ve Hz. Ömer'in bu konuda örnek olduğu izahtan varestedir. Öte yandan müellifin, Sadık Rıfat Paşa'nın eserlerinden yaptığı alıntılarda mebzul mikdarda okuma hataları bulunmaktadır.).

[32] Beydilli, "Dış Politika ve Ahlâk," *İlmî Araştırmalar,* Sayı 7 (1999), s. 63-64; aynı müellif, Aynı müellif, "Islahat Düşünceleri," s. 63.

[33] Şükrü Esmer, *Siyasi Tarih,* İstanbul: Siyasal Bilgiler Okulu, 1944, s.149-150; Kaynar, *Aynı eser,* s. 161; Ahmet Dönmez, "Mustafa Reşit Paşa'nın İkinci Londra Elçiliği ve Tanzimat Reformlarına Dair Memorandumu," *Tarihin Peşinde (The Persuit of History),* c. III, Sayı 6, 2010, s. 6.

[34] Niyazi *Berkes; Türkiye'de Çağdaşlaşma,* 4. b., İstanbul: YKY, 2003, s. 213.

yürürlükte bulunan liberal ilkelerin Osmanlı devletine de aktarılması isteği, oldukça anlaşılır bir tutumdu.

Bu durumda söz konusu ilkeler, sadece ülkenin kendi iç dinamikleriyle izah edilemezdi.[35] Aksine, II. Mahmud dönemi sonlarına doğru yürürlüğe konulan uygulamaların tabii bir devamı olarak Hatt-ı şerif de, daha sonraki benzerleri gibi mevcut iç ve dış konjonktürün bir eseriydi ve Mehmet Ali Paşa tehdidi ile buna bağlı olarak gelişmekte olan Rus nüfuzu karşısında Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü Avrupa garantisine bağlamaya yönelik[36] stratejik bir karar ve hamle niteliğindeydi. Bu yönüyle de, Küçükküynarca antlaşmasından sonra belirgin hale gelen, Düvel-i muazzama arasındaki çıkar çatışmalarının değerlendirilmesi ekseninde takip edilen denge siyasetinin bir tezahürü mahiyetindeydi. Şüphesiz bu ilkelerin tespitinde sorumluluk üstlenen aktörler arasında başrol, sadaret makamını ihraz eden Mustafa Reşit Paşa'ya aitti.[37]

Fermandaki dış etkiler konusunda özellikle İngiltere Hariciye Nazırı Lord Palmerston ile Lord Stratford Canning'in isimleri öne çıkmaktaydı. En yakın ve acil tehlike olarak beliren Mehmet Ali Paşa'nın etkisiz hale getirilmesinde iç dinamiklerin yetersiz kaldığını düşünen Reşit Paşa, konjonktürel zorunluluk muvacehesinde stratejik hamleler arayışındaydı.[38] Bu hamlelerin özü, resmi bir ittifak teminiyle İngiltere'yi Osmanlı devleti lehine harekete geçirmekti. Buna yönelik ilk adımı, 16 Ağustos 1838 Balta Limanı antlaşmasıyla atmıştı.[39] İngilizler, zamanı 1834'te dolan gümrük tarifelerinin yenilenmesi talebini, Mısır sorunu[40] karşısında çaresiz kalan Osmanlı devletinin yardım arayışını kendi lehine değerlendirerek bir antlaşma kılığına dönüştürmeyi başarmışlardı. Antlaşmayla Osmanlı devleti, iktisadi hayattaki himayeyi (yed-i vâhid, ihraç yasakları ve tezkire isteme uygulaması) bütünüyle kaldırmış ve dâhili vergilerin tamamının yerine ihracatta % 9, ithalatta % 2 oranında resm alınmasını kabul ederek pazarını İngilizlere teslim etmişti.[41] Böylece, sanayi

---

[35] Berkes, *Aynı eser,* İstanbul: Doğu-Batı, s. 208.

[36] BOA, *Hatt-ı hümâyûn (Hat),* 1240/48229 [Mustafa Reşit ve Fethi Paşalar tarafından Hariciye nezaretine gönderilen: 15 Rebîulevvel 1255 tarihli tahrirat]; Memorandum upon the State of Affairs in Turkey, National Archieves, *FO, 78/383,* p. 72 (Reşit Paşa'nın Lorda Palmerston'a gönderdiği 12 Ağustos 1839 tarihli memorandum); Dönmez, *Aynı makale,* s. 11.

[37] Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye,* c. II, İstanbul: E, 1983, s. 90; N. Iorga, *Osmanlı Tarihi,* c. V, Çev. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara: Güney Matbaacılık, 1948, s. 396 (M. Reşit Paşa için bk. Kaynar, *Aynı eser*; Cavid Baysun, "Mustafa Reşit Paşa," *Tanzimat I,* İstanbul: Maarif Matbaası, 1940, s. 723-745).

[38] Cevdet Paşa, *Aynı yer.*

[39] Palmer, *Aynı eser,* s. 113-115. Antlaşmanın Paris'te basılan Türkçe metni için bk. Yusuf Kemal Tengirşenk, "Tanzimat Devrinde Osmanlı Devletinin Harici Ticaret Siyaseti," *Tanzimat I,* İstanbul: Maarif Matbaası, 1940, s. 304-305 arası ek. 289-320. Anlaşmayla ilgili bk. Mübahat Kütükoğlu, "Tanzimat Devrinde Yabancıların İktisadi Faaliyetleri," *150. Yılında Tanzimat,* Ed. H. Dursun Yıldız, Ankara: TTK, 1992,, s. 94 vd., 101 vd.

[40] Mısır meselesi hakkında geniş bilgi için bk. Muhammed Kutluoğlu, *The Egyptian Question (1831-1841),* İstanbul: Eren, 1998; Kaynar, *Aynı eser,* s. 317-387.

[41] Sina Akşin, "1839'a Osmanlı Ülkesinde İdeolojik Ortam ve Osmanlı Devletinin Uluslararası Durumu," *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu,* Ed. Mehmet Seyitdanlıoğlu-Halil İnalcık, Ankara: Phoenix, 2006, s. 89; Ahmet Cevat Eren, *Tanzimat Fermanı ve Dönemi,* Yay. Haz. Alişan Akpınar, İstanbul: Derin, 2007, s. 34; Mübahat S. Kütükoğlu, " Osmanlı İktisadi Yapısı," *Osmanlı Tarihi ve Medeniyeti,* İstanbul: IRCİCA, 1994, s. 577-578. Daha geniş bilgi için bk. Aynı yazar, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri,* c. I (1580-1838), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1974, s. 72-74.

devrimi sonrası ürettiği ucuz ve kaliteli malları, uygulanan yasaklar ve yüksek gümrük duvarları sebebiyle Avrupa'ya satamayan ve iç gümrüklerdeki tekel uygulaması dolayısıyla Osmanlı pazarına girmekte zorlanan İngiltere, Osmanlı pazarında arzuladığı sürüm mikdarına ulaşmış oluyordu.[42] Bunun sonucu ise birkaç sene içinde sanatkârlar ve dükkân sahiplerinden oluşan Müslüman orta sınıfın silinmesiydi.[43]

Sıra ikinci adımı atmaya gelmişti. Zaten Reşit Paşa liderliğindeki özel bir komisyon, ferman üzerinde yaklaşık üç seneden beri çalışmaktaydı. Ayrıca, Avrupa'da gerçekleştirdiği görüşmelerde, M. Ali'ye karşı istenen desteğin ancak, geçmiş örneklerden çok daha farklı bir reform programıyla sağlanabileceğini görmüştü. Öte yandan Nizip'te alının ağır yenilgi Avrupa devletlerini, güçlenen Mehmet Ali Paşa karşısında endişeye sevk etmiş ve Şark meselesinin denetim dışında gelişmesinden endişe ederek İstanbul'daki elçilerinin, Hariciye müsteşarı Nuri Efendi'nin sahilhanesinde bir toplantı yapmasını sağlamışlardı. Toplantının sonunda verdikleri bir nota ile Osmanlı yönetiminden, Avrupa devletlerinin müşterek görüş ve yardımı alınmaksızın Mısır meselesi hakkında bir karar verilmemesini istemişlerdi. Böylece Mısır meselesinin bir Avrupa meselesine dönüşmesi, daha önceki temaslarda sağlanamayan Avrupa desteğinin temininde yeni bir fırsat oluşturmaktaydı.[44]

Mustafa Reşit Paşa, 12 Ağustos 1839 günü İngiltere'de, İngiliz Dışişleri Bakanı Palmerston'a vermiş olduğu bir muhtırada, Osmanlı devletinin varlığını güvenceye bağlayacak tek vasıta olduğu düşüncesiyle ülkenin, müşterek Avrupa vesayeti altına alınması manasına gelen ifadeler kullanmıştı.[45] Bu teşebbüsle, Mehmet Ali gibi liberal bir devlet örgütlenmesi gerçekleştirileceği gösterilerek, başta İngiltere olmak üzere Avrupa'nın teveccühünü kazanılmaya çalışılmış;[46] aynı zamanda uluslararası camiaya Türkiye'nin, yeni bir reformlar dönemine adım attığı ilan edilmişti.[47]

Hamlenin zamanlaması, ülke bütünlüğünü tehdit eden Mehmet Ali Paşa tehlikesine[48] ve türevleri olan Rus etkisi ve Boğazlar gibi meselelere karşı destek kazanmaya göre ayarlanmış diplomatik bir silah niteliğindeydi. Bununla birlikte diplomatik krizden, muhafazakâr eğilimli nazırların fermanla ilgili desteğinin kazanılması da hedeflenmişti. Palmerston'un, daha önce hariciye nazırlığı inzimamıyla büyükelçi olarak Londra'dayken Reşit Paşa'ya, ülkesine döndüğünde gerçekleştirmeyi vaad ettiği reformları kendisiyle müzakere ettiği esnada yaptığı iltizamın kaldırılması gibi tavsiyelerle[49] aynı sıralarda

---

[42] Rıfat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası,* Ankara: 1988, s. 10-15; Iorga, *Aynı eser,* s. 391.

[43] Kemal *Karpat, Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma [Uluslaşma],*Çev. Dilek Özdemir, Ankara: İmge, 2006, s. 490.

[44] Eren, *Aynı eser*, s. 34-35, 46; BOA, *İ.MTZ (05),* 1/2.

[45] Stefanos Yerasimos, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye,* 7. b., Çev. Babür Kuzucu, İstanbul: Belge, 2001, s. 41.

[46] Noviçev, *Aynı makale*, s. 241-242; William Hale, *1789'dan Günümüze Türkiye'de Ordu ve Siyaset,* Çev. Ahmet Fethi, İstanbul: Hil, 1996, s. 30.

[47] Noviçev, *Aynı makale*, s. 242-243. Fermanın ilanı ve muhtevasıyla ilgili daha geniş bilgi için bk. Kaynar, *Aynı eser,* s. 164-190.

[48] Cevdet Paşa, *Aynı yer.*

[49] Kaynar, *Aynı makale,* s. 91 vd;; Karal, *Aynı makale*, s. 76.

Canning'le gerçekleşen görüşmede tespit edilen can ve mal güvenliği gibi temel ilkeler, fermandaki yerini alacaktı.[50]

Öte yandan ferman, İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Palmerston'un, Avrupa güç dengesinde Osmanlı'nın toprak bütünlüğünün önemini fark ederek bu yönde belirlediği stratejinin bir sonucu olarak da düşünülebilirdi.[51] Liberal anlayışa dayalı İngiliz ekonomisinin, daha kalkınmış bir Osmanlı'ya ihtiyacı vardı.[52] Hattın ilanı ve icrası konusunda Mustafa Reşit Paşa ile birlikte Sultan Abdülmecid'in, Avrupa zihniyetine yakın bulunmasının da etkisi olmuştu.[53]

Kabul edildiği üzere, XIX. Yüzyıl ortalarına doğru her açıdan bir çözülme yaşamakta olan Osmanlı devletinde sıklıkla görülen bunalımlar genellikle kriz ve parçalanmayla neticelenmekteydi. Abdülmecid, kucağında bulduğu buhranların aşılması için gerekli olan stratejik kararlara destek verme konusunda tereddüt göstermiyor; babasından devraldığı reformlara yeni bir ivme kazandırıyordu. En son yaşanan Rum fetreti ve Mehmet Ali isyanının getirdiği derin açmazlar, bu hamlelerin bir neticesi olarak ancak 1839 notası ve 1841 Boğazlar mukavelesinin getirdiği Avrupa vesayeti ile aşılabilecekti.[54] Gerçekten krizden çıkışın, ferman öncesi görüşmelerde benimsenmiş bulunan, Mısır eyalitinin M. Ali Paşa familyasına tevârüsü üzerine mebnî olacağı tasavvuru,[55] 24 Mayıs 1841 tarihli fermanla gerçekleşmişti.

Aslında sultan, 15 Temmuz 1840 ve 13 Temmuz 1841 tarihli iki anlaşmayla (Boğazlar konvansiyonu)[56] Boğazlar'ı garanti altına alacak olan Avrupa devletlerine karşı bir mükellefiyet alacağının ve babasının ıslahatını bıraktığı yerden devam ettirmek zorunda kalacağının farkındaydı. Ancak bu reform ve Batılılaşma çalışmalarının arkasında, sultanın 16 yaşında tahta çıkmasının getirdiği tecrübesizlik sebebiyle kendisi değil, sadrazam ve çevresinde oluşan seçkin bir elit eliyle yönetimde, gücünü sarayın üzerine taşıyan Bâbıali'nin otoriter egemenliği vardı.[57] Bu egemenlikle modern merkeziyetçilik kurulmakta, toplumu bütün yönleriyle kontrol etme teknik ve şekilleri

---

[50] Stanley Lane Poole, *The Life of The Right Honourable Stratford Canning Viscount Stratford De Redcliffe,* v. II, London: Longmans, Green and Co., 1888, p. 105 (İngiltere sefiri Porsonby, kendisine ulaştırılan ferman metni ile ilgili kanatlarını belirttiği takririnde, ferman muhtevasının kendi düşünceleriyle de örtüştüğünü ifade etmektedir. Bk. Kaynar, *Aynı eser,* s. 185).

[51] Frank Edgar Bailey, "Palmerston ve Osmanlı Reformu," Çev. Yasemin Avcı, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu,* Ed. Mehmet Seyitdanlıoğlu-Halil İnalcık, Ankara: Phoenix, 2006, s. 239.

[52] Karal, *Aynı makale,* s. 76. Fermanın hazırlanmasında daha çok İngiltere sefiri Porsonby'nin etkili olduğuna ilişkin görüşler için bk. Davison, *Reform,* c. I, s. 46, 47; fermanın mimarının Canning olduğuna ilişkin görüşler için bk. Berkes, *Aynı eser,* s. 583, 2 numaralı dipnot.

[53] Kaynar, *Aynı eser,* s. 164-166.

[54] Jean Hénri Abdolonyme Ubicini, *1855'te Türkiye,* c. I, Çev. Ayda Düz, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1977, s. 10; Palmer, *Aynı eser,* s. 121.

[55] BOA, *İ. MTZ (05), 1/4.*

[56] Cemal Tukin, *Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi,* İstanbul: İÜEF, 1947, s. 232; Mehmet Yıldız, *1856 Islahat Fermanının Tatbiki ve Tepkileri,* Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003, s. 53 (Antlaşmanın maddeleri için bk. Kaynar, *Aynı eser,* s. 331-345).

[57] Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca'dan Yıkılışa," *Genel Türk Tarihi,* c. I, Ed. E. İhsanoğlu, İstanbul: IRCICA, 1994, s. 66-135, s. 94; Davison, *Reform,* c. I, s. 47; Nora Şeni, *Marie ve Marie, Konstantiniyye'de Bir Mevsim: 1856-1858,* Çev. Şirin Tekeli, İstanbul: İletişim, 1999, s. 51. Fermandaki dış etkilerin varlığı açık olmakla birlikte bunların olumlu yönler olarak değerlendirilmesi gerektiğine ilişkin görüşler için bk. İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı,* İstanbul: Hil, 1983, s. 69.

değişmekteydi. Demokratik ideale ve yönetime yakın durmayan otoriter yöneticiler, başlattıkları ve kısmen başardıkları reformlarla, Türkiyedeki laiklik uygulamalarının ilk örneklerini de ortaya koyacak olan Batılı anlamdaki siyasi modernleşmenin de yolunu açmaktaydılar.[58] Tabiatıyla, Sultan Abdülmecid adına çıkarılmış olan 3 Kasım 1839 tarihli Tanzimat fermanı daha çok Reşit Paşa'nın eseri gibi görünse de,[59] başka bir zaviyeden bakıldığında, yaklaşık bir yüzyıldır gelişmekte olan geniş çaplı değişimin tabii bir neticesi olarak da telakki edilebilirdi.[60]

Reşit Paşa, fermanda yer alacak ilkeleri, Palmerston'a gönderdiği 11 Ağustos 1839 tahili memorandumda ana hatlarıyla bildirmişti.[61] Palmerston'un veya Britanya hükümetinin etkisi, muhteva ve ilandan ziyade, danışmanlık ve moral destek yönüyle tebarüz etmiş gibiydi.[62] Bununla birlikte Palmerston, süreci ticaret antlaşmasıyla elde ettikleri avantajların sınırlarını daha da genişletmek için bir fırsat olarak değerlendirme çabasından da geri durmamaktaydı.[63]

Reşit Paşa, fermana koyduğu, yapılacağı vaat edilen yeni düzenlemelerden Müslüman olmayan azınlıkların da yararlanacağına ilişkin maddeyle, İngiltere'nin özel sevgisi olmak üzere Batılı devletlerin ve kamuoyunun sempatisini kazanmayı başarmıştı. Palmerston, fermanda yer alan iyi niyetli ifadeleri Osmanlı devletinin Hıristiyan devletler ailesi içinde yer alması ve Osmanlı'yı İngiltere'ye yaklaştırarak Hindistan yolu üzerindeki Rus tehdidini bertaraf edebilecek güce kavuşturması açısından yeterli bulmaktaydı. Bu şekilde Rusya'nın doğu Hıristiyanları üzerindeki himaye talepleri de temelsiz kalmış olacaktı.[64] Şüphesiz, İngiltere ve Fransa'daki bu müspet yaklaşım, egemen kesimin siyasi ve iktisadi menfaatlerinden ileri gelmekteydi.[65] Hatt-ı hümayun, Rusya ve Avusturya hariç genel anlamda Batı kamuoyu tarafından, kendi medeniyetinin bir parçası ve başarısı olarak alkışlanmaktaydı.[66]

Öte yandan, Gülhane hattında gerçekleştirilmesini ön görülen ilkelerin, Şâtıbî (v. 790/1338) tarafından *makāsıtu'ş-şerî'a/hukukun temel hedefleri* adıyla formüle edilen ve bütün semavi dinler gibi İslâm'ın da başlıca hedeflerinin en önemli ve zorunlu kısmını teşkil eden aklın, dinin, canın, malın ve neslin

---

[58] Ortaylı, *Aynı eser*, s. 64-65.

[59] Beydilli, "Küçük Kaynarca'dan Yıkılışa...," s. 94; Davison, *Reform*, c. I, s. 47; Şeni, *Aynı eser*, s. 51.

[60] Karpat, *Uluslaşma*, s. 446-447.

[61] *Aynı memorandum*; Dönmez, *Aynı makale*.

[62] Bülent Özdemir, "Mevcut Literatür ve Bakış Açıları Üzerine Bazı Düşünceler: XIX. Yüzyıl Osmanlı Reformlarını Nasıl İncelemeliyiz?," *Türkler*, c. XIV, Ed. H. Celal Güzel vd., Ankara: Yeni Türkiye, 2002, s. 578-579.

[63] BOA, *Hatt-ı hümayun*, nr. 1239/48177 (Hariciye nâzırı Mustafa Reşid Paşa'dan Sadâret'e gelen 21 Ra. 1255 tarihli şifre tahrirat).

[64] Noviçev, *Aynı makale*, s. 242-243.

[65] *Aynı makale*, s. 248.

[66] Neşredilmiş olan Hatt-ı hümayundan dolayı Avrupa gazetelerinde padişaha yönelik övgüler yazıldığı; bunda şaşılacak bir durum olmadığı; nitekim Fransa'da yayımlanmakta olan ve daha önce Mehmet Ali Paşa lehinde yayınlar yapan Nasyonal gazetesinin de, Hatt-ı hümayundaki yeni kanunları sitâyiş istikametinde bir politika takip etmediği takdirde "Avrupa'da mültezem olan hukûk-ı insâniyeye mugâyir düşeceği" endişesiyle genel eğilime ayak uydurduğu; bu kanunların yararlı hükümlerinin yaygınlaşmasıyla bütün muhaliflerin de aynı yola gireceklerine ilişkin değerlendirme için bk. BOA, *İ. HR.*2/50 [17 Şevvâl 1255/24 Aralık 1839]; Akyıldız, *Aynı makale*, s. 3; Karal, *Aynı makale*, s. 80. Daha geniş bilgi için bk. Cemil Bilsel, "Tanzimatın Harici Siyaseti," *Tanzimat I*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1940, s. 661-722. Ayrıca diğer örnekler için bk. Kaynar, *Aynı eser*, s. 186-188.

korunması ilkeleri çerçevesinde mütâlaa edilmesi mümkün görülebilirdi.[67] Fermanın ilkelerinin tespit edildiği toplantı mazbatasında, yapılacak yeniliklerin "iktizâ eden kavânîn-i şer'iyyenin mevâdd-ı esâsiyyesi" ve "dîn ü devlet ve mülk ü milleti tecdîd ü ihyâ demek olarak el-hâsıl Şer'-i şerîfe bundan büyük bir hidmet ve mülk ü millete bundan azîm hutf u merhamet olamayacağı"nın ve hatta buna muhalefetin küfür sayılacağının[68] vurgulanması, her şeyden önce meşruiyet temelininin ne kadar ustalıkla tahkim edildiğini gösteriyordu.

Dolayısıyla fermanın şer'î dayanaklarına ilişkin ibare ve ifadeler, temel ilkelerin onaylandığı toplantı tutanağı ile müteakip birkaç ay içinde yayımlanan fermanın tefsiri niteliğindeki iki ayrı hükümde, asıl metne göre çok daha sarihtir. Konuya ilişkin en ciddi çalışmalardan birine imza atmış olan Butrus Abu Manneh'in tespitleri[69] ise, önemini muhafaza etmekle birlikte, söz konusu belgelerdeki ifadeler ve mevcut veriler dikkate alındığında kanaatimce, spekülatif olma özelliğini büyük ölçüde devam ettirmektedir. Öte yandan Nâmık Kemal'in fermanı, yeni bir şey getirmediği ve İslâmî gelenekte zaten var olan ilkelerin yeni bir formla sunumunu temsil ettiği şeklinde eleştirileri de aslında fermanın İslâmî karakterini yansıtmaktadır.[70] Ancak gerek bu konuda, gerekse benzeri ciddi kırılma dönemlerinde mutad olarak belirlenmekte olan şer'î çerçevenin kendisinden ziyade, hangi maksatla değerlendirileceği çok daha önemlidir. Nitekim daha çok Âlî Paşa ile Cevdet Paşa arasında tebellür eden, yapılacak düzenlemelerin karakterine ilişkin yaklaşım farklılıklarında temel yönelim, Âlî Paşa'nın benimsediği istikamete göre şekillenecektir.

Doğuşunu hazırlayan temel dinamikleri itibarıyla Tanzimat fermanı, Avrupa'yı oyalamak için düşünülmüş bir önlem olmaktan ziyade reayanın bir dizi taleplerinin dikkate alınarak kendilerinin temin edilmesine matuf bir belge[71] olarak tanımlanmaktaydı. Buna mukabil, *cizye*nin *iane-i askeriye*ye çevrilmesiyle ilgili meclis mazbatası[72] bu değerlendirmeyi açıkça tekzip ediyordu. Mazbatadaki tespitin, gerçeğin bir itirafı mı yoksa meclistekileri, yapılacak düzenleme konusunda ikna etmeye yönelik taktik bir hamle mi olduğu meselesi, yeni ve derinlikli bir müzâkere konusu olarak belirmektedir.

---

[67] Hukukun gayesi ve Ebû İshak İbrahim b. Musa eş-Şâtıbî hk. Bk. Şâtıbî, *el-Muvâfakāt: İslâmî İlimler Metodolojisi*, Çev. Mehmet Erdoğan, İstanbul: İz, 2010 (4 cilt); Ali Pekçan, *İslâm Hukukunda Gaye Problemi: Zarûriyyât-Hâciyyât-Tahsîniyyât*, İstanbul: Rağbet, 2003; Memorandum upon the State of Affairs in Turkey, National Archieves, *FO, 78/383*, p. 71 (Reşit Paşa'nın Lorda Palmerston'a gönderdiği 12 Ağustos 1839 tarihli memorandum); Ahmet Dönmez, "Mustafa Reşit Paşa'nın İkinci Londra Elçiliği ve Tanzimat Reformlarına Dair Memorandumu," *Tarihin Peşinde (The Persuit of History)*, c. III, Sayı 6, 2010, s. 11.

[68] TSMA, nr. E 3084/2; Akyıldız, *Aynı makale*, s. 1.

[69] Bk. Butrus Abu-Manneh, "The Islamic Roots of the Gulhane Rescript," *Die Welt des Islams*, New Series, Vol. 34, Issue 2 (November, 1994), p. 173-203; Butrus Abu-Manneh, "Gülhâne Hatt-ı Hümâyûnunun İslâmî Kaynakları," Çev. Şaban Bıyıklı, *Dergâh*, Sayı 73 (Mart, 1996), s. 16-19; Sayı 74 (Nisan, 1996, s. 19-21; Sayı 75 (Mayıs, 1996), s. 17-18.

[70] Nâmık Kemal'in, Tanzimat'a ilişkin İslâm hukuku eksenli eleştirileri için bk. Yıldız, *Aynı tez*, s. 296-299.

[71] İnalcık, *Aynı eser*, s. 4.

[72] Geniş bilgi için bk. Mehmet Yıldız, "1856 Islahat Fermanına Giden Yolda Meşruiyet Arayışları: Uluslararası Baskılar ve Cizye Sorununa Bulunan Çözümün İslâmî Temelleri," *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı 7 (Güz, 2002), s. 75-114.

Fermanın, bünyesindeki geleceğe dönük dinamik düşüncenin çarpıcı göstergeleri, devlet içindeki bütün tebeanın lüzum-ı ıslahını; can, mal, namus ve ırz dokunulmazlığını teminat altına alacak şekilde düzenlenecek olan kanun ve nizamlardan, hangi din ve mezhepten olursa olsun istisnasız herkesin eşit olarak istifade edeceğini resmen ilan etmesiydi.[73]

Fermanın uygulanmasıyla ilgili ilk adım olarak, Sultan Abdülmecid'in ferman hükümleri çerçevesinde Hırka-i şerif dairesinde yaptığı yemin gösterilebilir. Devamında Hatt-ı şerifin ilanından beş gün sonra da diğer ulema ve ricalin padişah, sadrazam, şeyhülislam, serasker, darphane müşiri ve hariciye nazırı huzurunda göreve başlamaları kararı alınmıştır.[74]

Fermanın hükümlerinden iltizamın kaldırılarak gelir esasına göre vergi alınması konusunda daha 2 Eylül 1839'da bir düzenleme yapılmış ve iltizam kaldırılarak vergi toplama görevi, merkezden atanan muhassıllara verilmişti. 25 Ocak 1840 tarihinde yapılan düzenlemeyle muhassılların çalışma esasları belirlendi. Bu çerçevede naibler, fermanın hükümleri uyarınca maaşa bağlandığı gibi devlet görevlilerinin halktan çeşitli adlarla tahsil ettiği vergiler ve diğer gelir kaynakları lağvedildi. Çıkarları zedelenen kesimlerin direniş ve desiseleri ve yetişmiş eleman yokluğu gibi sebeplerle bu uygulama, hazine gelirlerinde büyük düşüşe yol açtığından 1842 yılı başlarında yeniden iltizam uygulamasına geçildi. Yeni uygulamada eyaletlere geniş yetkilerle defterdarlar gönderildi. Daha önceki düzenlemeyle oluşturulmuş olan Muhassıllık meclisleri önce Memleket meclisi, daha sonra ise Eyalet meclisi isimleriyle çalışmasına devam etti. Dolayısıyla pek çok etkene bağlı olarak maliyenin bu konudaki uygulaması başarısızlıkla neticelendi.

Getirilen köklü değişikliklerin en önemlilerinden biri olarak, 1838 yılında kurulmuş olan Meclis-i vâlâ-yı ahkâm-ı adliyenin, Tanzimat hükümlerine göre üye sayısının artırılarak yeniden yapılandırılması bu maksadı temine yönelik görünüyordu. Nitekim fermandan sonraki on beş sene boyunca reformların takip ve yürütülmesini, Hariciye nezaretiyle müşterek olarak bu meclis yürütmüştü.[75] Bu şekilde Reşit Paşa, meşveret usulü gibi geleneksel yöntemleri, fermanın uygulanmasıyla görevlendirilen meclislerin harekete geçirilmesiyle kurumlaştırmaya çalışması örneğinde olduğu gibi gerçekleştirmek istediği hedefleri zamana ve kişiye bağımlı olmaktan kurtarıp müesseseleştirmek ve hükümdarın yetkilerini tahdit etmek istiyordu.[76] Vaadlerin uygulamasını takip etmekle görevlendirilen yeni meclis bu haliyle, parlamenter bir işleyişe kavuşturulmaktaydı ve Fransa ve Amerikan yönetimlerinin meşrutiyete yönelişlerini yansıtıyordu. Dolayısıyla meclis, belgede açık olarak yer almasa da[77] hükümdarın mutlak yetkisinin

[73] Engelhard, *Aynı eser*, s. 39. Fermanın tahlil ve muhtevasıyla ilgili daha geniş bir değerlendirme için bk. Coşkun Çakır, "Bir Reform Hareketi Olarak Tanzimat," *Türkler*, c. XIV, s. 701-702.
[74] Yemin metni için bk. TSMA, nr. 3084/1; Akyıldız, *Aynı makale*, s. 3.
[75] Akyıldız, *Aynı makale*, s. 3-4.
[76] Mardin, *Aynı makale*, s. 98.
[77] Abdullah Saydam, "Tanzimat Devri Reformları," *Türkler*, c. XII, s. 784.

sınırlandırılmasına[78] ve imkân ölçüsünde kanunlara dayalı ve istişari bir devlet yönetiminin temelinin atılmasına matuf bir adım görünümündeydi.

Belirleyici faktörün padişahın onayı olması cihetiyle süreç, sorumlu hükümeti bulunmayan bir parlamenter işleyişi andırıyordu. Bu durum, Reşit Paşa'nın iki sene sonraki bir muhtırada, Batıdaki meşrutiyeti taklit etmeye çalışmadığını açıklamasıyla daha da belirginleşecekti. Padişah, yasama yetkisini terk etmemiş; sadece, kısmen ve Hatt-ı şerifteki vaadlerin sınırları dâhilinde, seçimden ziyade atamayla gelen bir kurula devretmişti. Abdülmecid, Meclis-i valanın 1840 yılındaki açılış oturumunda serbest tartışmanın kıymetini vurgulayan ve her sene yasama programıyla meclisin önüne çıkmaya söz veren bir konuşma yapmıştı.[79] Bu durum meclise verilen değerin ve biçilen rolün bir yansımasıydı.

Gülhane Hatt-ı şerifini toplumun farklı kesimleri kendilerine göre yorumlamışlar ve değişik tepkiler ortaya koymuşlardı. Müslümanlar, verilen geniş haklarla gayrimüslimlerin statülerinin kendilerine yaklaştırılmasından yakınıyorlardı. Gayrimüslimlerse büyük beklentiler içine girmişlerdi. Getirilen hükümlerin çıkarlarıyla çatıştığını fark eden ulema, âyan ve hatta valiler ise fermana cephe almışlardı. Dolayısıyla Tanzimat hükümlerinin uygulanmasına, merkeze yakınlıkları cihetiyle denetiminin daha kolay olacağı düşünülen Edirne, Bursa, İzmir, Ankara, Aydın, Konya ve Sivas gibi yerlerden başlanmış; 6 Aralık tarihli ferman uyarınca Mısır da uygulama içine çekilmişti. Diğer eyaletler de müteakip zamanlarda uygulamaya dâhil edilecekti.[80]

Öte yandan idari bir düzenleme olarak 1864'te vilâyet teşkilatında gerçekleştirilen bir değişiklikle merkeziyetçilik yeniden güçlendirilirken aynı zamanda, taşralarda oluşturulan sancak meclisleri vasıtasıyla bütün tebea arasında, din ve mezhep farkı gözetilmeksizin hukuk eşitliği tesis ediliyor ve tebeanın tamamı ülkenin mülki, mali ve adli işlerini serbestçe müzakere etme ve görüş bildirme yetkisine kavuşturuluyordu.[81]

Tanzimat fermanı sultanın, otoritesini kendi iradesiyle tek taraflı olarak sınırlandırmayı vaad ettiği bir ferman olması cihetiyle, anayasal monarşinin ve meşrutiyetin yolunu açan bir otolimitasyon belgesiydi[82] ve anayasa sayılamazdı.[83] Ancak bu ferman, Avrupa'daki hükümdarların, uyrukları ile ilişkilerini yeniden düzenlemeye yönelik çıkarmaya karar verdikleri kanunlar için mesnet niteliğindeki *charte/senet* özelliği taşıyordu. Sultan ile hükümet arasında, kamuya duyurulan bir sözleşme olması özelliğiyle de, örtülü biçimde yasama ve yürütme kuvvetleri arasındaki bir ayırıma işaret ediyordu.[84] İlkelerinin, yeni yönetim usulleri dışında getirdiği ikinci temel ayağı oluşturan

---

[78] Hattın, tek taraflı bir işlem ve "kendi kendini sınırlama" anlayışına örnek bir belge olduğuna ilişkin görüşler için bk. Bülent Tanör, "Anayasal Gelişmelere Toplu Bakış," *TCTA*, c. I, İstanbul: İletişim, 1985, s. 15.

[79] Davison, *Reform*, c. I, s. 49-50.

[80] Akyıldız, *Aynı makale*, s. 3 vd.

[81] İnalcık, *Aynı eser*, s. 6.

[82] Mustafa Erdoğan, *Türkiye'de Anayasalar ve Siyaset*, 4. b., Ankara: Liberte, 2003, s. 8-9.

[83] Türkiye'deki anayasacılığın kökenleriyle ilgili bk. Zühtü Arslan, "Türk Anayasacılığının Kökenleri: Osmanlı Tecrübesi Üzerine Düşünceler", *Osmanlı*, c. VII, s. 386-394.

[84] Berkes, *Aynı eser*, s. 208-209.

temel hak ve özgürlükler çerçevesi itibarıyla Türkiye'nin ilk haklar bildirisi[85] ve yarı anayasal bir belge niteliği taşımaktaydı.[86] Dönem boyunca yapılan düzenlemelerin yer aldığı bütün belgelerde sık sık tekrarlanan eşitlikçi ifadelerin anlamı ise, milletler arasındaki engellerin kaldırılarak çok milletli bir kardeşlik icad edilmesi ve bu vesile ile devlet ve vatandaşlık kavramlarının Batılılaşması ve laikleşmesiydi. Böylece bir yönüyle dış güçlerin müdahale gerekçelerinin ellerinden alınması, başka bir yönüyle de içerideki milliyetçilik ve ayrılıkçılık eğilimlerinin zayıflatılması düşünülmüştü.[87] Ancak gelişmeler Mustafa Reşit'in, bu düzenlemenin özellikle Balkanlar'daki Hristiyanlar arasında oluşmuş olan milliyetçilik duygularını etkisizleştireceği düşüncesini, saflığının ve bu gelişmenin altında yatan sebepleri kavrayamadığının bir göstergesi olduğunu ortaya koyacaktı.[88] Bürokratlar ise, müsaderenin yasaklanmasıyla başta mali alanda olmak üzere büyük bir güvenceye kavuşmaktaydı.[89]

Yine Hatt-ı şerif ahkâmı uyarınca 3 Mayıs 1840'ta kabul edilen yeni ceza kanununda mürtedlere verilen ölüm cezasının kaldırılmaması, Avrupa'nın tepkisini çekti. Askerlikle ilgili maddenin uygulanmasına ise, 1843 yılında Hassa müşiri Rıza Paşa başkanlığında oluşturulan geçici bir kurulun çalışmalarıyla başlandı. 1844 Mart'ı itibarıyla muvazzaf askerliğin beş, redifliğin ise yedi yedi yılla tahdidi ile mevcut askerlerin her sene yüzde yirmisinin değiştirilmesi kararlaştırıldı. Askeri birlikler Hassa, Dersaadet, Rumeli, Anadolu ve Arabistan orduları adıyla beş sınıfa ayrıldı. Askerlik süresi, Hüseyin Avni Paşa tarafından 1869'da yapılan düzenlemeyle dört yıla indirileceği gibi ordu sayısı da yediye çıkarılacaktı.

1856 yılında neşredilecek olan Islahat fermanına kadar yapılan diğer düzenlemeler arasında 1850 yılında neşredilen Ticaret kanunu ile yine aynı yıl, mevcut ceza kanunun eksiklerini tamamlamak üzere yürürlüğe konulan ve ilk defa kamu davası anlayışın getiren Kanun-ı cedid zikredilebilir. Bunlara 1858'de Fransa ceza yasası örneğinde hazırlanan yeni bir ceza kanunu ile aynı yıl Ahmet Cevdet Paşa öncülüğünde hazırlanan Arazi kanunnamesi ilave edilebilir.[90]

Sonuç

Tanzimat fermanı, Mısır ve beraberinde yeniden krize dönüştürdüğü Boğazlar meselesi ve Balkanlar'daki milliyetçilik hareketleri gibi bir dizi siyasi ve

---

[85] Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasa Gelişmeleri: 1789-1980,* 3. b., İstanbul: Afa, 1996, s. 67-68.

[86] Seyitdanlıoğlu, *Yasama,* s. 259-265. Fermanın, XIX. yüzyıl Avusturya, Almanya ve İspanya örneğinde, hükümdarın icraatının, üyeleri yine onun tarafından atanmış meclisler tarafından denetlenmesini ön gören bir anayasa olduğuna ilişkin bk. Karal, *Aynı makale,* s. 66, 80. Belirtilen temel hakların, Padişah'ın bir ihsanı olarak değil, kanunlarla güvenceye alınmış olması dolayısıyla Tanzimat fermanının, anayasal gelişmemizin başlangıcı ve modern bir toplumun manifestosu sayılabileceğine ilişkin değerlendirme için bk. Ortaylı, *Aynı eser,* s. 70-71. Tanzimat Fermanının Magna Carta ile benzer yönleri için bk. Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 1789-1914,* Ankara: TTK , 1997, s. 224-225.

[87] Erdoğan, *Aynı eser,* s. 8.

[88] *Davison, Reform,* c. I, s. 49; Aynı müellef, *Osmanlı-Türk Tarihi (1774-1923),* Çev. Mehmet Moralı, İstanbul: Alkım, 2004, s. 133.

[89] *Erdoğan, Aynı yer.*

[90] *Akyıldız, Aynı makale,* s. 4-8.

iktisadi gelişmelerle, bu meselelere ilişkin Avrupa devletlerinin baskıları karşısındaki durum ve konumun siyasi bir gerekliliği olarak neşredilmişti.[91] Osmanlı yönetimi, "hükümeti, âlem-i Hıristiyaniyette olduğu gibi kavânin-i dîniyyenin tesîratından az çok âzâde bir hale getirerek rûhaniyetten dünyeviyete tahvil" edecek stratejik bir adım atarak, Avrupa devletleri karşısında yalnızlığa sürüklenmekten kaynaklanabilecek bir yıkılışı engellemişti. Avrupa devletleri tarafından mütemadiyen sıkıştırılan ve ürkütücü bir konumda bulunan hükümet, Avrupa'yı memnun ederek Türkiye'ye karşı daha yumuşak ve anlayışlı davranmasını sağlamaya yönelik bir adım atmıştı. Türkiye, bu kaçınılmaz ihtiyacı temin edebilmek için reâyâya haklarını iade etmek, gâlip ve mağlup millet, yani Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki eşitliği kademeli olarak uygulamak zorunda kalacağı bir yola girmişti.[92] Ancak, sonunda ulaşılan eşitlik, ülke içindeki farklı ırk ve inançtan insanların kardeşliği temelindeki bir eşitlik yerine, karşılıklı rekabet halinde bağımsız milli egemenlik alanları arasındaki eşitlik olarak tezahür etmişti.

Gülhane Hatt-ı şerîfinin eski ile yeniyi, her kesimden tebeanın mutlak eşitliğiyle dini hukuku, yeni kopuşlarla Osmanlı monarşisinin ilk zamanlarının mutluluk ve refahına geri dönüşü uzlaştırma çabasından kaynaklanan tonu açıklanırken gerileme, Kur'an'ın hükümlerine ve devletin kanunlarına riayet edilmemesine bağlanmaktaydı. Çözüm olarak hukuka saygının yeniden tesisiyle birlikte yeni kurumlar ve eski bozuk anlayışların değiştirilmesi ve yenileştirilmesi gösteriliyordu.[93] Buradaki dine, hukuka ve şanlı geçmişe yapılan vurguların, yeni kurumların tutucular tarafından benimsenmesini temin maksadıyla "göz boyama" kabilinden metne idhal edilmiş olmaları kuvvetle muhtemeldi. Belgenin metni, İslâmi terimlerin yoğun kullanımı sayesinde, belirli seviyede İslâmi kültür birikimine sahip hiçbir Müslüman'ın yadırgayamayacağı bir biçime kavuşturulmuştu. Özellikle fermanın taşraya tebliğinde Şeriat'a yapılan vurgunun dozundaki artış[94] da, meşruiyet zeminini güçlendirmeye yönelik bir teşebbüs olarak değerlendirilebilirdi. Bununla birlikte bir anda geçmişten kopuş mümkün olamayacağından böyle bir düalist anlayışın bulunması da kaçınılmazdı ve zihniyetteki bu ikili yaklaşım, daha sonra yapılan bütün düzenlemelere yansıyacaktı.[95] Bu çerçevede, eskilerin yanında yeni kurumların vücut bulması, ikiliğin getirdiği ölümcül bir felaketten ziyade sürecin, mevcut şartlardaki tabii bir yansıması kabul edilebilirdi.

Hatt-ı hümâyunla ilgili tartışmalar ise, ilanından itibaren kesintisiz devam edecekti. Her şeyden önce fermanın, Mehmet Ali Paşa tehlikesine karşı başta İngiltere olmak üzere Avrupalı devletlerin desteğini kazanmaya matuf bir manevra olduğu açıktı. Doğru olan bir başka keyfiyet ise, reform taraftarlarının

[91] Çakır, *Aynı makale*, s. 698-700.
[92] Engelhard, *Aynı eser*, s. 7-8; Yıldız, *Aynı tez*, s. 51-66.
[93] Fermanda konu ile ilgili ifadelerin, Fransızca ve Türkçe arasında farklılık gösterdiğine; Fransızca metinde yer alan "yeni kurumlar" ile "değişim ve tam yenilenme" gibi daha radikal ifadelerin Türkçe metinde "bazı yeni kurumlar" ve "tam değişim ve sınırlama" olarak geçtiğine ilişkin bk. Davison, *Reform*, c. I, s. 48, 64: 64 numaralı dipnot.
[94] Mesela bk. MŞH.ŞSC.d 3049 [Bursa Şeriye Sicil Defteri], nr. 540, s. 20b-21a.
[95] *Aynı eser*, s. 48; İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu," *Belleten*, c. XXVIII, Sayı 109-112 (1964), s. 618.

içten destekledikleri bir program oluşuydu. Tebeanın can, namus ve mal güvenliklerinin teminat altına alınması, Avrupa'da bulunarak buradaki düşünce akımlarından etkilenmiş ricalin, klasik liberal anlayışı tekrar etmeleri gibi görünmesine mukabil, bürokratların kendi konumlarını tehlikelerden koruma kaygısı özellikle müsâderenin kaldırılmasında tebârüz etmekteydi. Verginin sistemli bir tahsil yöntemine kavuşturulması ve askerlik meselesi ise II. Mahmud'un öncelikleri arasında ilk sıralardaydı. Osmanlı Hıristiyanlarına eşit haklar getirilmesi vaadi ise yabancı devletleri etkilemeye yönelikti. Bununla birlikte Reşit Paşa ve rüfekâsı, Hıristiyanlar arasındaki milliyetçilik ve ayrılıkçılık girişimlerini denetim altına almak için bu maddenin yararlı olacağına büyük ölçüde inanmaktaydı. Bu yolla aynı zamanda, başta Rusya olmak üzere yabancıların müdahale gerekçelerinin önünün alınması da hedeflenmişti. Üstelik kısa vadede bu maksatlara ulaşıldığı söylenebilirdi.[96] Bununla birlikte, belgenin sonundaki, hatt-ı hümayunun yabancı elçiliklere bildirileceği ifadesi, uygulamanın denetiminde onlara verdiği yetki ile Rusya vesayeti yerine Avrupa'nın ortak vesayetini getirmişti. Daha sonra Paris antlaşmasında, Islahat fermanına atıf yapılmasında[97] da tekrarlanacağı gibi yeni reformların uygulanmasında bu devletler etkinlik yarışına girecekler ve yabancı müdahale daha sistemli bir vecheye bürünecekti.[98] Aslında bu durum, Tanzimat fermanı açısından Reşit Paşa'nın zaten istediği bir durumdu; ancak bunu isterken, devletinin çıkarlarını savunmaktan da geri durmamaktaydı.[99]

Fermanın uygulanması konusunda, Palmerston'un 1867'de söylediği rivayet edilen değerlendirme oldukça isabetli kabul edilebilirdi: "Türkiye'nin dostları, bidâyet-i ıslâhattan beri kat ettiği tarîke bakmalıdırlar; fakat vükelâ-yı Osmâniye başlarını arkaya çevirmeyerek yalnız önlerinde kat edilecek daha ne kadar yol bulunduğunu nazar-ı dikkate almalıdırlar."[100]

Gerçekten de Tanzimat'ın ilk safhasıyla ilgili bu bakış açısı ekseninde değerlendirmelerde bulunmak, konuyu özetlemek açısından sağlıklı sonuçlar verebilir: Müslüman toplum, gayrimüslimleri kendisinden daha alt seviyede konumlandıran düşüncelerden sıyrılamamıştı. Tanzimat'ın Türklerle Hıristiyanlar arasında sağlaması beklenen yakınlaşma asla gerçekleşmemişti. Reayanın Müslümanlardan daha geride olan hukukunda fazla bir değişiklik olmamış; iki kesim arasındaki karşılıklı husumet sona ermemişti.

Bununla birlikte, hiç kesilmeyen dâhili sıkıntı ve buhranlar arasında bile, yavaş da olsa Batı medeniyetine doğru mesafe almıştı. Eski idari anlayış önemli bir şekilde sarsılmış; ahali bazı güvencelere kavuşturulmuş; bir takım hakların kabul edilmesiyle Müslümanların tutumları değişime uğradığı gibi reâyânın durumlarında da düzelmeler gerçekleşmişti. Hâriciye nazırının babası

---

[96] Zürcher, *Aynı eser*, s. 80.
[97] Fermanın antlaşmada zikredilmesi meselesi için bk. Yıldız, *Aynı tez*, s. 120-127; Aynı müellif, *Aynı makale*, s. 98.
[98] Berkes, *Aynı eser*, s. 210.
[99] Memorandum upon the State of Affairs in Turkey, National Archieves, *FO, 78/383*, p. 70, 72 (Reşit Paşa'nın Lorda Palmerston'a gönderdiği 12 Ağustos 1839 tarihli memorandum); Dönmez, *Aynı makale*, s. 10, 12.
[100] Engelhardt, *Aynı eser*, s. 102.

İzzet Molla ve Reşit Paşa'nın hâmîsi Pertev Paşa'nın idam edilmelerinden neşet eden rahatsızlıklar hafızalardan silinmemiş olmakla birlikte, gelinen zamanın sonunda bu gibi muamelelere cinayet gözüyle bakılmaya başlanmıştı. Hattın ilanından sonra kimsenin malı zabt ve müsadere edilmemişti. Her ne kadar bazı işkencelerin önüne geçilememişse de bunu yapanların kimlik ve mevkilerine bakılmaksızın cezalandırılmaları istikametindeki girişimler ciddi boyutlara ulaşmıştı. Daha önce zenginliklerini saklayıp kendilerini fakir gösterme zorunluluğu hisseden reâyâ, artık bu kaygıdan uzaklaşmıştı. Bir müddet sonra, uğradıkları hakaret ve tazyik azalacak ve mezhep değiştirme serbest hale gelecekti. Rüşvet konusunda ise fazla bir mesafe alınmadığı, hareketin mimarı görünen Reşit Paşa'nın bile aynı suçla itham edilmesinden[101] anlaşılabilirdi.

Askeri derebeylik görünümü kazanmış olan eski askeri teşkilat ile Bosna-Hersek Hıristiyanları üzerindeki derebeylik kamburu kaldırılmış; ülkenin başlıca beldelerinde muhtelit mahkemeler tesis edilmiş ve düzenli bir işleyişe kavuşturulmuştu.[102]

Öte yandan, müsâderenin kaldırılmasıyla devletin, kendi memurlarının tek varisi[103] olmaktan uzaklaştırılması, modern iktisadi büyümenin lokomotifi durumundaki sermaye birikiminin önünü açıyordu. 1820'lere kadar direnilebilen[104] liberal değerlerin ve hayat telakkisinin, geleneğe dayalı anlayışın yerini almaya başladığı sürecin bundan sonraki en önemli aşaması, miri arazinin süratle özel mülkiyete dönüştürülmesi olacaktı. Bu gelişmeler aynı zamanda, Tanzimat'ı başlatan bürokratik elitin en önemli projelerinden biri olan, Avrupa sermayesi vasıtasıyla Türkiye'yi liberal /Batı'ya eklemleme hedefiyle[105] de uyumluydu.

Reform girişimlerinin umulan başarının oldukça gerisinde kaldığı söylenebilirdi. Bunun en önemli âmillerinden biri, tüm diğer alanlara göre daha az geliştirici, ilerletici ve eğitici olan askeri unsurun çok daha baskın olmasıydı.[106] Bir diğeri ise reformcu bürokrat ve aydın kadronun, verdikleri görüntünün aksine, sahip oldukları totaliter zihniyet dolayısıyla refomları, hâkim oldukları idari alanda ve kamu yararı istikametinde yaygınlaştırmaktan kaçınmış olmalarıydı.[107]

Tanzimat dönemi, ulaşılan başarı açısından nasıl değerlendirilirse değerlendirilsin bu günkü Cumhuriyete kadar uzanan çizgide pek çok tartışmanın başlangıcını teşkil eden bir ekin tarlası olmuştur.

Nitekim, bürokratik elit eliyle ve Batılıların beklentileri doğrultusunda Türkiye'yi, daha önce iktisadi zihniyet farklılığı ve bu zihniyeti şekillendiren temel değerler dolayısıyla dâhil olamadığı[108] dünya sisteminin merkezine

---

[101] Karpat, *Uluslaşma,* s. 508.
[102] *Aynı eser,* s. 102-104.
[103] Genç, *Aynı eser,* s. 342.
[104] Karpat, *Uluslaşma,* Çev. Dilek Özdemir, Ankara: İmge: 2006, s. 464-469.
[105] Stefanos Yerasimos, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye,* c. II, 7. b., İstanbul: Belge, 2001, s. 93.
[106] Arnold J. Toynbee, Kenneth B. Kirkwood, *Türkiye: İmparatorluktan Cumhuriyete Geçiş Serüveni,* İstanbul: Birey, 2003, s. 40.
[107] Karpat, *Uluslaşma,* s. 444.
[108] Emecen, *Aynı makale,* s. 45.

taşıma girişiminin, AKP iktidarıyla gelinen bu aşamada piyasanın göğe yükseltilmesi ve süratle oluşturulan yeni İslâmi/muhafazakâr burjuvazinin de dâhil edilmesiyle büyük ölçüde tamamlandığını söylemek mümkün görünmektedir. Tanzimatın başlattığı mal ve sermaye güvencesinin, sınır tanımayan bir özelleştirme furyasına evrilmesi, yine fermanın sonlarında yer alan rüşvet ve yolsuzlukları önlemeye yönelik yasal düzenlemelerin, eskiden olduğu gibi bunları örtmek için kullanılması ise, küresel kapitalist sisteme intibakın tabii bir gerekliliği olmalı.

II-Ekler

A- Tanzimat Fermanı'nın Transkripsiyonu·

Bismillâhir-Rahmânir-Rahîm
Tebâreke'llezî bi-yedihi'l-mülkü ve hüve alâ külli şey'in kadîr.[109]

Benim vezîrim;[110]
Cümleye ma'lûm olduğu üzere, Devlet-i aliyyemizin bidâyet-i zuhûrundan berü ahkâm-ı celîle-i Kur'aniyye ve kavânîn-i şer'iyyeye kemâliyle ri'âyet olunduğundan, saltanat-ı seniyyemizin kuvvet ü miknet ve bi'l-cümle tebe'asının refâh u ma'mûriyyeti rütbe-i gâyete vâsıl olmuşiken, yüz elli sene vardır ki, gavâil-i müte'âkibe ve esbâb-ı mütenevvi'aya mebnî ne şer'-i şerîfe ve ne kavânîn-i münîfeye inkıyâd u imtisâl olunmamak hasebiyle, evvelki kuvvet ve ma'mûriyyet bi'-l akis za'f u fakra mübeddel olmuş ve halbuki kavânîn-i şer'iyye tahtında idâre olunmayan memâlikin pâyidâr olamayacağı vâzıhâtdan bulunmuş olup cülûs-ı hümâyûnumuz rûz-ı fîrûzundan berü efkâr-ı hayriyyet-âsâr-ı mülûkânemiz dahi mücerred i'mâr-ı memâlik ü enhâ ve terfîh-i ahâlî ve berâyâ[111] kaziyye-i nâfi'asına münhasır ve memâlik-i Devlet-i aliyyemizin mevkı'-i coğrâfîsine ve arazî-i münbitesine ve halkın kâbiliyyet ü isti'dâdlarına nazaran, esbâb-ı lâzimesine teşebbüs olunduğu halde beş on sene zarfında bi-tevfîkihi te'âlâ suver-i[112] matlûbe hâsıl olacağı zâhir olmağla, avn ü inâyet-i hazret-i Bârî'ye i'timâd ve imdâd-ı rûhâniyyet-i cenâb-ı Peygamberî'ye tevessül ü istinâd birle bundan böyle Devlet-i aliyye ve memâlik-i mahrûsemizin hüsn-i idâresi zımnında ba'zı kavânîn-i cedîde vaz' u te'sîsi lâzım ve mühim görülerek,[113] işbu kavânîn-i mukteziyenin mevâdd-ı esâsiyyesi dahi emniyyet-i

---

· BOA, *İrâde Mesâil-i Mühimme,* nr. 24 (A) [Belgenin daha önce yayımlanmış görüntüsü için bk. *Tanzimat I,* İstanbul: Maarif Matbaası, 1940, s. 710; Akyıldız, *Aynı makale,* s. 2]; BOA, *Tanzîmât Defteri,* nr. 1, s. 1-2 (B); *Düstur,* I. Tertip. c. I, İstanbul- Ankara: Başvekâlet Neşriyât ve Müdevvenât Dairesi Müdürlüğü, 1289-1322 (C); Abdurrahman Şeref, *Tarih-i Devlet-i Osmaniyye,* c. II, İstanbul: Karabet Matbaası, 1312, s. 342-347 (D); BOA, *İ.DH,* 4/162 (E); MŞH.ŞSC.d 3049 [Eski künyesi Bursa Şeriye Sicil Defteri, nr. 540], s. 20b-21a (F) ve *Takvîm-i vekâyi,* Sayı 187 [15 N. 1255] (G).

[109] Tebâreke'llezî bi-yedihi'l-mülkü ve hüve alâ külli şey'in kadîr ["Mülkü elinde bulunduran Allâh mübârektir ve o, her şeye kâdirdir] (*Kur'an,* Mülk (67), 1 A: –B, C, D, E, F, G.

[110] benim vezîrim A: - B, C, D, E, F, G.

[111] berâyâ A, F: fukarâ B, C, D, E, G.

[112] suver-i A, B, C, E, F, G: sûret-i D.

[113] görülerek A, B, G: görünerek C, D, E, F.

can ve mahfûziyyet-i ırz u nâmûs ve mal ve ta'yîn-i vergü ve asâkir-i mukteziyenin sûret-i celb ve müddet-i istihdâmları[114] kaziyyelerinden ibâret olup şöyle ki;

Dünyâda candan ve ırz u nâmûsdan e'az bir şey olmadığından, bir adam anları tehlikede gördükce hilkat-i zâtiyye ve cibilliyyet-i[115] fıtriyyesinde[116] hıyânete meyil olmasa bile, muhâfaza-i can ve nâmûsıyçün elbette[117] ba'zı sûretlere teşebbüs edeceği ve bu dahi devlet ve memlekete muzır olageldüğü[118] müsellem olduğu misillü, bi'l-akis can ve nâmûsundan emîn olduğu halde dahi[119] sıdk u istikāmetden ayrılmayacağı[120] ve işi ve gücü heman devlet ve milletine hüsn-i hidmetten ibâret olacağı dahi bedîhî ve zâhirdir.

Ve emniyyet-i mal kaziyyesinin fıkdânı hâlinde ise herkes, ne devlet ve ne milletine ısınamayup ve ne i'mâr-ı mülke[121] bakamayup dâimâ[122] endîşe ve ıztırâbdan hâlî olamadığı[123] misillü, aksi takdîrinde ya'ni emvâl ve emlâkinden emniyyet-i kâmilesi olduğu halde dahi[124] heman kendü işiyle[125] ve tevsî'-i dâire-i te'ayyüşüyle uğraşup ve kendüsünde gün be-gün devlet ve millet gayreti ve vatan muhabbeti artup ana göre hüsn-i harekete çalışacağı şübheden âzâdedir.

Ve ta'yîn-i vergü maddesi dahi çünkü bir devlet, muhâfaza-i memâliki içün[126] elbette asker ü leşkere vesâir masârıf-ı mukteziyeye muhtâc olarak, bu ise akçe ile idâre olunacağına ve akçe dahi tebe'anın vergüsüyle hâsıl olacağına binâen, bunun dahi bir hüsn-i sûretine bakılmak ehem olup eğerçi mukaddemlerde vâridât zannolunmuş olan yed-i vâhid beliyyesinden lillâhi'l-hamd[127] memâlik-i mahrûsemiz ahâlîsi bundan evvelce kurtulmuş ise de âlât-ı tahrîbiyyeden olup hiç bir vakitde semere-i nâfi'ası görülemeyen iltizâmât usûl-ı muzırrası el-yevm cârî olarak, bu ise bir memleketin[128] mesâlih-i siyâsiyye ve umûr-ı mâliyyesini bir adamın yed-i ihtiyârına ve belki pençe-i cebr ü kahrına teslîm demek olarak, ol dahi eğer zâten[129] bir iyice[130] adam değilse[131] heman kendü çıkarına bakup cemî'-i harekât u sekenâtı[132] gadr ü zulümden ibâret

---

[114] istihdâmları A, B, G: istihdâmı C, D, E, F
[115] cibilliyyet C, D, E, F: cibillet A, B, G.
[116] fıtriyyesinde A, B, D, E, F, G: fıtriyyesinden C.
[117] elbette A, B, C, D, E, F: elbetle G.
[118] geldüğü A, B, F, G: geldiği C, D, E.
[119] dahi A, B, C, D, E, F: –G.
[120] ayrılmayacağı A, B, C, D, G: ayrılamayacağı E, F.
[121] mülke A, B, C, D, F, G: memlekete E.
[122] dâimâ C, D, E: dâimen A, B, F,G.
[123] olamadığı A, B, D, E, F, G: olmadığı C.
[124] dahi A, B, C, D, F, G: - E.
[125] işiyle A, B, D, E, F, G: işi ile C.
[126] memâliki içün A, B, C, D, F, G: memâlikiyçün E.
[127] Lillâhi'l-hamd A, G: lehü'l-hamd B, C, D, E, F.
[128] E'deki memleket kelimesinde ا harfi unutulmuş.
[129] zâten A, B, C, D, E, G: zâtdan F.
[130] iyice A, B, G: eyüce C, D, E, F.
[131] değilse A, B, D, H: değil ise C, E, F.
[132] E'de harekât ile sekenât kelimeleri arasında bulunması gereken ر harfi noksan.

olmasıyla, ba'd-ez-în ahâlî-i memâlikden her ferdin emlâk ve kudretine göre bir vergü-yi[133] münâsib ta'yîn olunarak kimseden[134] ziyâde şey alınamaması ve Devlet-i aliyyemizin berren ve bahren[135] masârıf-ı askeriyye vesâiresi dahi kavânîn-i îcâbiyye ile tahdîd[136] ve tebyîn olunup ana göre icrâ olunması lâzimedendir.

Ve asker maddesi dahi, ber-minvâl-i muharrer mevâdd-ı mühimmeden olarak, eğerçi muhâfaza-i vatan içün asker vermek ahâlînin farîza-i zimmeti ise de şimdiye kadar cârî olduğu vechile, bir memleketin aded-i nüfûs-ı mevcûdesine bakılmayarak kiminden rütbe-i tahammülünden ziyâde ve kiminden noksan asker[137] istenilmek hem nizâmsızlığı ve hem zirâ'at ve ticâret mevâdd-ı nâfi'asının ihlâlini mûcib olduğu misillü, askerliğe gelenlerin ilâ-nihayet'il-ömür istihdâmları dahi fütûru ve kat'-ı tenâsülü müstelzim olmakda olmasıyla, her memleketden lüzûmu takdîrinde taleb olunacak neferât-ı askeriyye içün ba'zı usûl-ı hasene ve dört veyâhud beş sene müddet-i istihdâm zımnında dahi bir tarîk-ı münâvebe vaz' u te'sîs olunması[138] îcâb-ı haldendir.

Ve'l-hâsıl, bu kavânîn-i nizâmiyye hâsıl olmadıkca tahsîl-i kuvvet ve ma'mûriyyet[139] ve âsâyiş ü istirâhat mümkün olmayup cümlesinin esâsı dahi mevâdd-ı meşrûhadan ibâret olduğundan, fîmâ-ba'd eshâb-ı cünhanın da'vâları, kavânîn-i şer'iyye iktizâsınca alenen ber-vech-i tedkîk görülüp hükm olunmadıkca hiç kimse[140] hakkında hafî ve celî[141] i'dâm ve tesmîm mu'âmelesi icrâsı câiz olmamak;

Ve hiç kimse[142] tarafından diğerinin ırz u nâmûsuna tasallut vukū' bulmamak ve herkes emvâl ü emlâkine kemâl-i serbestiyetle mâlik ve mutasarrıf olarak ana bir tarafdan müdâhale olunmamak ve farazâ[143] birinin töhmet ü kabâhati vukū'unda, anın veresesi ol töhmet ü kabâhatden beriyyü'z-zimme olacaklarından,[144] anın malını müsâdere ile veresesi hukūk-ı irsiyyelerinden mahrûm kılınmamak

Ve tebe'a-i Saltanat-ı seniyyemizden olan ehl-i İslâm ve milel-i sâire, bu müsâ'adât-ı şâhânemize bilâ-istisnâin[145] mazhar olmak üzere can ve ırz u nâmûs ve mal maddelerinde,[146] hükm-i şer'î iktizâsınca kâffe-i memâlik-i mahrûsemiz ahâlîsine taraf-ı şâhânemden[147] emniyyet-i kâmile verilmiş ve diğer husûslara dahi ittifâk-ı ârâ ile karar verilmesi lâzım gelmiş olmağla,

---

[133] E'de vergü kelimesinden sonra olması gereken ى harfi noksan.
[134] kimseden A, B, C, D, F, G: kimesneden E.
[135] berren ve bahren A, B, C, E, F, G: bahren ve bahren: D.
[136] tahdîd A, B, C, D, F, G: - E.
[137] asker A, B, C, D, F, G: asâkir E.
[138] olunması A, B, C, D, F, G: kılınması E.
[139] ma'mûriyyet A, B, C, D, E, G: me'mûriyyet F.
[140] kimse A, B, C, D, F, G: kimesne E.
[141] hafî ve celî A, B, C, D, F, G: hafî vechile E.
[142] kimse A, B, C, D, F, G: kimesne E.
[143] farazâ A, B, C, D, F, G: kazâen E.
[144] olacaklarından A, B, C, D, F, G: olacağından E.
[145] istisnâin A, B, E, F, G: istisnâ C, D.
[146] maddelerinde A, F, G: maddelerinden B, C, D, E.
[147] şâhânemden A, B, F, G: şâhânemizden C, D, E.

Meclis-i ahkâmu'l-adliyye[148] a'zâsı daha lüzûmu mertebe teksîr olunarak ve vükelâ ve ricâl-i Devlet-i aliyyemiz dahi ba'zı ta'yîn olunacak eyyâmda orada ictimâ' ederek ve cümlesi efkâr u mütâla'âtını hiç çekinmeyüp serbestce söyleyerek, işbu emniyyet-i cân u mal ve ta'yîn-i vergü husûslarına dâir kavânîn-i mukteziyye bir tarafdan kararlaşdırılup
Ve tanzîmât-ı askeriyye maddesi dahi Bab-ı seraskerî[149] dâr-ı şûrasında söyleşilüp her bir kānun karargîr oldukca ilâ-mâşâallâhü te'âla düstûrü'l-amel tutulmak üzere, bâlâsı hatt-ı hümâyûnumuz ile tasdîk ve tevşîh olunmak içün taraf-ı hümâyûnumuza arz olunsun;[150]
Ve işbu kavânîn-i şer'iyye mücerred dîn ü devlet ve mülk ü milleti ihyâ içün vaz' olunacak olduğundan, cânib-i hümâyûnumuzdan hilâfına hareket vukū' bulmayacağına ahd ü mîsâk[151] olunup Hırka-i şerîfe odasında[152] cemî'-i ulemâ ve vükelâ hazır oldukları halde, kasem billâh dahi olunarak, ulemâ ve vükelâ dahi tahlîf olunacağından ana göre ulemâ ve vüzerâdan ve'l-hâsıl her kim olur ise olsun, kavânîn-i şer'iyyeye muhâlif hareket edenlerin kabâhat-i sâbitelerine göre te'dîbât-ı lâyıkalarının hiç rütbeye ve hatır ve gönüle bakılmayarak icrâsı[153] zımnında mahsûsan cezâ kānunnâmesi dahi tanzîm etdirilsün;[154]
Ve cümle me'mûrînin el-hâletü hâzihî mikdâr-ı vâfî ma'âşları olarak şâyet henüz olmayanları var ise[155] anlar dahi tanzîm olunacağından,[156] şer'an menfûr olup harâbiyyet-i mülkün[157] sebeb-i a'zamı olan rüşvet[158] madde-i kerîhesinin fîmâ-ba'd adem-i vukū'u maddesinin dahi bir kānūn-ı kavî ile te'kîdine bakılsun.[159]
Ve keyfiyât-ı meşrûha, usûl-i atîkayı bütün bütün tağyîr ve tecdîd demek olacağından işbu irâde-i şâhânemiz Dersa'âdet[160] ve bi'l-cümle memâlik-i mahrûsemiz ahâlîsine i'lan ve işâ'a olunacağı misillü, düvel-i mütehâbbe dahi bu usûlün inşâallâhü te'âlâ ile'l-ebed[161] bekāsına şâhid olmak üzere, Dersa'âdetimizde[162] mukīm bi'l-cümle süferâya[163] dahi resmen bildirilsün.[164]
Heman rabbimiz te'âlâ hazretleri, cümlemizi muvaffak buyursun ve bu kavânîn-i müessesenin hilâfına hareket edenler, Allâhü te'âlâ hazretlerinin la'netine mazhar olsunlar ve ile'l-ebed felâh bulmasunlar. Âmîn.[165]

---

[148] Ahkâmu'l-adliyye A, B, F, G: Ahkâm-ı adliyye C, D, E.
[149] seraskerî A, B, C, D, G: serasker: E, askeri: F.
[150] olunsun A, B, C, D, G: olunması E, F.
[151] ahd ü mîsâk A, B, C, D, F, G: ahd-i mîsâk E.
[152] odasında A, B, D, E, F, G: odasına C.
[153] icrâsı A, B, C, D, F, G: icrâ E.
[154] etdirilsin A, B, C, D, G: etdirilmesi E, F.
[155] var ise A, B, C, D, F, G: varise E.
[156] olunacağından A, B, C, E, F, G: olacağndan D.
[157] mülkün A, B, C, D, F, G: mülk E.
[158] rüşvet A, B, C, D, E, G: servet F.
[159] bakılsun A, B, C, D, G: bakılması E, F.
[160] Dersaâdet A, B, C, D, F, G: Dersaâdetim E.
[161] ile'l-ebed A, B, C, D, E, G: ebed F.
[162] Dersaâdetimizde A, B, C, D, F, G: Dersaâdetimde E.
[163] süferâya A, B, C, D, G: düvel-i mütehâbbe süferâsına E, F.
[164] bildirilsün A, B, C, D, G: bildirilmesi E, F.
[165] Heman rabbimiz te'âlâ hazretleri, cümlemizi muvaffak buyursun ve bu kavânîn-i müessesenin hilâfına hareket edenler, Allâhü te'âlâ hazretlerinin la'netine mazhar olsunlar ve ile'l-ebed felâh bulmasunlar. Âmîn. A, B, C, D: - E, F, G.

[Fî 26 Şaban sene 1255 (3 Kasım 1839), yevm-i Pazar].[166] [3 Teşrîn-i sânî 1839].[167]

[166] [Fî 26 Şaban sene 1255 (3 Kasım 1839), yevm-i Pazar] C, D: - A, B, E, F, G.
[167] 3 Teşrîn-i sânî 1839 D: - A, B, C, E, F, G.

B- Tanzimat Fermanının Çevirileri
1- İngilizce Çeviriler

a- Hatti-Sheriff of Gulhane-

All the world knows that in the first days of the Ottoman Monarchy, the glorious precepts of the Koran and the Laws of the Empire were always honoured. The Empire in consequence increased in strength and greatness, and all its Subjects, without exception, had risen in the highest degree to ease and prosperity. In the last one hundred and fifty years a succession of accidents and divers causes have arisen which have brought about a disregard for the sacred code of Laws, and the Regulations flowing therefrom, and the former strength and prosperity have changed into weakness and poverty; an Empire in fact loses all its stability so soon as it ceases to observe its laws.

These considerations are ever present to our mind, and, ever since the day of our advent to the Throne, the thought of the public weal, of the improvement of the state of the Provinces, and of relief to the peoples, has not ceased to engage it. If, therefore, the geographical position of the Ottoman Provinces, the fertility of the soil, the aptitude and intelligence of the inhabitants are considered, the conviction will remain that, by striving to find efficacious means, the result, which by the help of God we hope to attain, can be obtained within a few years. Full of confidence, therefore, in the help of the Most High, assisted by the intercession of our Prophet,[1] we deem it right to seek by new institutions to give to the Provinces composing the Ottoman Empire the benefit of a good Administration.

These institutions must be principally carried out under three heads, which are: 1. The guarantees insuring to our subjects perfect security for life, honour, and fortune. 2. A regular system of assessing and levying Taxes. 3. An equally regular system for the levying of Troops and the duration of their service.

And, in fact, are not life and honour the most precious gifts in existence?[2] What man, however much his character may be against violence, can prevent his having recourse[3] to it, and thereby injure the Government and the country, if his life and honour are endangered? If, on the contrary, he enjoys in that respect perfect security, he will not depart from the ways of loyalty, and all his actions will contribute to the good of the Government and of his brothers.

- Edward Hertslet, *The Map of Europe by Treaty, Political and Territorial Changes,* v. II, London 1875, p. 1002-1005; J. C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East,* v. I, Princeton: D. Van Nostrand Company, 1956, p. 113-116.

[1] Hurewitz'de and certain of the support of our Prophet.

[2] Hurewitz'de gifts to mankind?

[3] Hurewitz'de prevent himself from having recourse.

If there is an absence of security on the score of fortune, everyone remains insensible to the voice of the Prince and the country; no one interests himself in the progress of public good, absorbed as he is in his own troubles. If, on the contrary, the citizen keeps possession in all confidence of all his goods, then, full of ardour in his affairs, which he seeks to enlarge in order to increase his comforts, daily renewing in his heart his love for the Prince and country, and his devotion[4] to his native land. These feelings create in him the[5] most praiseworthy actions.

As to the regular and fixed assessment of the Taxes, it is very important to settle that matter,[6] for the State which is forced to incur many expenses for the defence of its Territory cannot obtain the money necessary for its Armies and other services except by means of contributions levied on its subjects. Although, thanks be to God, our Empire has for some time past been delivered from the scourge of Monopolies, falsely considered in times of war as a source of revenue, a fatal custom still exists, although it can only have disastrous consequences; it is that of venal concessions, known under the name of "iltizam". Under that name the civil and financial administration of a locality is delivered over to the passions of a single man; that is to say, sometimes to the iron grasp of the most violent and avaricious passions, for if that Contractor is not a good man, he will only look to his own advantage.

It is therefore necessary that henceforth each member of Ottoman society should be taxed for a quota of a fixed tax, according to his fortune and of his means, and that it should be impossible that anything more could be exacted from him. It is also necessary that special laws should fix and limit the expenses of our Land and sea forces.

Although, as we have said, the defence of the country is an important matter, and that it is the duty of all the inhabitants to furnish soldiers for that object, it has become necessary to establish Laws to regulate the contingent to be furnished by each locality, according to the necessity of the time, and to reduce the term of Military Service to four or five years. For it is at the same time doing an injustice, and giving a mortal blow to agriculture and to industry to take, without consideration to the respective population of the localities, in the one more, in the other less men than they can furnish, it is also reducing the soldiers to despair, and contributing to the depopulation of the country, by keeping them all their lives in the service.

In short, without the several laws, the necessity for which has just been described, there can be neither strength, nor riches, nor happiness, nor

[4] Hurewitz'de comforts, he feels daily growing and doubling in his heart not only his love for the Prince and country, but also his devotion.
[5] Hurewitz'de these feelings become in him the source of the.
[6] Hurewitz'de important that it be regulated.

tranquillity for the empire; it must, on the contrary, look for them in the existence of these new laws.

From henceforth, therefore, the cause of every accused person shall be publicly judged, in accordance with our Divine Law,[7] after enquiry and examination, and so long as a regular judgement shall not have been pronounced, no one can secretly or publicly put another to death by poison or in any other manner.

No one shall be allowed to attack the honour of any other person whatever.

Each one shall possess his Property of every kind, and shall dispose of it in all freedom, without let or hindrance from any person whatever; thus, for example, the innocent heirs of a criminal shall not be deprived of their legal rights, and the Property of the criminal shall not be confiscated.

These Imperial concessions shall extend to all our subjects, of whatever religion or sect they may be; they shall enjoy them without exception. We therefore grant perfect security to the inhabitants of our Empire, in their lives, their honour, and their fortunes, as they are secured to them by the sacred text of the law.

As for the other points, as they must be settled with the assistance of enlightened opinions, our Council of Justice (increased by new members, as shall be found necessary), to whom shall be joined, on certain days which we shall determine, our Ministers and the Notabilities of the Empire, shall assemble, in order to frame laws regulating the Security of Life and Fortune and the Assessment of the Taxes. Each one in those assemblies shall freely deliver his ideas and give his advice.

The Laws regulations the Military Service shall be discussed by a Military Council, holding its sittings at the Palace of the Seraskier.

As soon as a Law shall be passed, in order to be forever valid, it shall be presented to us; we shall give it our approval, which we will write with our Imperial sign manual.

As the object of those Institutions is solely for the purpose of reviving Religion,[8] Government, the Nation, and the Empire, we engage not to do anything which is contrary thereto. In testimony of our promise, we will, after having deposited them in the Hall[9] containing the glorious mantle of the Prophet, in the presence of all the Ulemas and the Grandees of the Empire,

[7] Hurewitz'de judged, as the divine law requires.
[8] Hurewitz'de is solely to revivify religion.
[9] Hurewitz'de after having deposited these presents in the hall.

make Oath in the name of God,[10] and shall afterwards cause the Oath to be taken by the Ulemas and the Grandees of the Empire.

After that, those from among the Ulemas, or the grandees of the empire, or any other persons whatsoever who shall infringe these Institutions, shall undergo, without respect of rank, position, and influence, the punishment corresponding to his crime, after having been well authenticated. A Penal Code shall be compiled to that effect.

As all the Public Servants of the Empire receive a suitable salary, and that the salaries of those whose duties have not, up to the present time, been sufficiently remunerated, are to be fixed, a Rigorous law shall be passed aganst the traffic of favouritism and of appointments (richvet),[11] which the Divine Law reprobates, and which is one of the principal causes of the decay of the Empire.

The above dispositions, being an alteration and a complete renewal of ancient customs, this Imperial Rescript shall be published at Constantinople, and in all places of our Empire, and shall be officially communicated to all the Ambassadors of the Friendly Powers resident at Constantinople, that they may be witnesses to the granting of these Institutions, which, should it please God, shall last forever.

Wherein may the Most High have us in His holy keeping. May those who shall pass an Act contrary[12] to the present Regulations be the object of Divine malediction, and deprived forever of every kind of happiness.

Read at Gulhane, 3rd November, 1839.

b- "HATTİ SCHERİFF of GULHANE"-

"It is well known that, during the early ages of the Ottoman Monarchy, the glorious precepts of the Koran and the laws of the Empire were ever held in honor. In consequence of this the Empire increased in strength and greatness, and all the population, without exception, acquired a high degree of welfare and prosperity.

"For one hundred and fifty years a succession of incidents and various causes has checked this obedience to the sacred code of the law, and to the regulations

[10] Hurewitz'de make oath thereto in the name of God.
[11] Hurewitz'de favoritism and bribery (richvet).
[12] Hurewitz'de shall commit an act contrary.
- Cyrus Hamlin, *Among the Turks,* New York: Robert Carter and Brothers, 1877, p. 48-54.

which emanate from it, and the previous internal strength and prosperity have been converted into weakness and poverty; for, in truth, an empire loses all its stability when it ceases to observe its laws.

"These considerations have been ever present to our mind, and since the day of our accession to the throne the thought of the public good, of the amelioration of the condition of the provinces, and the alleviation of the national burdens, have not ceased to claim our entire attention. If we take into consideration the geographical position of the Ottoman Provinces, the fertility of the soil, and the aptness and intelligence of the inhabitants, we shall attain the conviction that, by applying ourselves to discover efficacious methods, the result which, with the aid of God, we hope to obtain, will be realized within a few years.

"Thus, then, full of confidence in the help of the Most High, supported by the intercession of our Prophet, we consider it advisable to attempt by new institutions to attain for the provinces composing the Ottoman Empire the benefits of a good administration.

"These institutions will principally refer to these Topics:
"1- The guarantees which will insure our subjects perfect security for their lives, their honor,
and their property.

"2- A regular method of establishing and collecting the taxes.

"3- An equally regular method of recruiting, levying the army, and fixing duration of the service.

"In truth, are not life and honor the most precious blessings in existence? What man, whatever may be his detestation of violence, would refrain from having recourse to it, and thereby injuring the government and his country, if his life and honor are exposed to danger? If, on the contrary, he enjoys perfect security in this respect, he will not forget his loyalty, and all his acts will conduce to the welfare of the government and his fellow-subjects.

"If there is no security for their fortune, all listen coldly to the voice of their Prince and country; none attend to the progress of the common weal, absorbed as they are in their own troubles. If, on the other hand, the citizen possesses in confidence his property, of whatever kind it may be, then full of ardor for his own affairs, the sphere of "which he strives to extend in order to increase that of his own enjoyments, he daily feels his love for his Prince and his country growing more fervent in his heart. These sentiments become within him the source of the most laudable actions.

"It is of the highest importance to regulate the imposition of the taxes, as the State, which in the defence of its territory is forced into various expenses, can not procure the money necessary for the army and other branches of the service, save by contributions levied on its subjects.

"Although, thanks to God, our subjects have been for some time delivered from the scourge of
monopolies, falsely regarded hitherto as a source of revenue, a fatal practice still exists, although it can only have the most disastrous consequences; it is that of the venal concessions known by the name of Iltizim.

"Under this system the civil and financial administration of a province is intrusted to the arbitrary will of an individual; that is, at times, to the iron hand of the most violent and covetous passions; for if the administrator is not good, he cares for nothing but his own advantage.

"It is therefore necessary that, in future, each member of the Ottoman Society should be taxed
in a ratio to his fortune and his ability, and that nothing further should be demanded from him.

"It is also necessary that special laws shoald fix and limit the expenses of our forces on land and sea.

"Although, as we have said, the defence of the country is of paramount consideration, and it is the duty of all the inhabitants to furnish soldiers for this end, it is necessary to establish laws to regulate the contingent which each district should furnish, according to the requirements of the moment, and to reduce the time of active military service to four or five years, for it is both committing an injustice and inflicting a deadly blow on the agriculture and industry of the country, to take, without regard to the respective populations of the districts, more from one and less from another than they are able to furnish; at the same time it is reducing the soldiers to despair and contributing to the depopulation of the country to retain them during their whole life in the service.

"In fine, without the various laws, the necessity of which has been recognized, the Empire can
neither possess strength, nor wealth, nor prosperity, nor tranquillity. On the contrary, it may hope for them all from the existence of these new laws.

"For this reason, in future, the cause of every accused party will be tried publicly, in conformity with our divine law; and until a regular sentence has been pronounced, no one can put another to death, secretly or publicly, by poison, or any other form of punishment.

"No one will be permitted to assail the honor of any one, whosoever he may be.

"Every person will enjoy the possession of his property of every nature, and dispose of it with the most perfect liberty, without any one being able to impede him. Thus, for example, the innocent heirs of a criminal will not be deprived of their legal rights, and the property of the criminal will not be confiscated.

"These Imperial concessions extend to all our subjects, whatever religion or sect they may belong to, and they will enjoy them without any exception.

"Perfect security, is, therefore, granted by us to the inhabitants of the Empire, with regard to their life, their honor, and their fortune, as the sacred text of our law demands.

"With reference to the other points, as they must be regulated by the concurrence of enlightened opinions, our Council of Justice, augmented by as many new members as may be deemed necessary, to whom will be adjoined on certain days which we shall appoint, our Minister and the notables of the Empire, will meet for the purpose of establishing the fundamental laws on these points relating to the security of life and property and the imposition of the taxes. Every one in these assemblies will state his ideas freely and give his opinion.

"The laws relating to the regulations of the military service will be discussed by the Military Council, holding its meeting at the palace of the Seraskier. As soon as the law is decided upon, it will be presented to us, and in order that it may be eternally valid and applicable, Ave will confirm it by our sanction, written above it, with our Imperial hand.

"As these present institutions are solely intended for the regeneration of religion, government, the nation, and the Empire, we engage to do nothing which may be opposed to them.

"As a pledge for our promise, we intend, after having deposited this in the hall which contains
the relics of the Prophet, in the presence of all the Ulema and Grandees of the Empire, to take an oath, in the name of the Almighty, and cause the Ulema and Grandees also to swear to that
effect.

"After that, any one of the Ulema or Grandees, or any other person whatsoever who violates these institutions, will undergo, without regard to rank,

consideration or credit, a punishment appointed for his guilt when proven. A penal code will be drawn up, to this effect.

"As all the functionaries of the Empire will receive from this day a suitable salary, and those whose functions are not at present sufficiently rewarded will be advanced, a rigorous law will be passed against the traffic in favors and appointments, which the Divine laws reprove, and which is one of the principal causes of the decay of the Empire.

"The enactments thus made being a complete renovation and alteration in ancient usages, this
Imperial Rescript will be published at Constantinople and in all the towns of our Empire, and will be officially communicated to all the Ambassadors of friendly Powers, residing in Constantinople, in order that there may be witnesses of the concession of these institutions, which, with the favor of the Almighty, will endure forever.

"May the All-Powerful God have us all in His holy keeping! May those who commit any act contrary to the present institutions, be the objects of the Divine malediction, and eternally deprived of every kind of happiness.

2- Fransızca Çeviri

Le Hatti-Chérif de Gulkkanèh du 3 novembre 1839[-]

"Tout le monde sait que, dans les premiers temps de la monarchie ottomane, les préceptes du glorieux Coran et les lois de l'Empire étaient une règle toujours honorée. En conséquence, l'Empire croissait en force et en grandeur et tous les sujets, sans exception, avaient, acquis au plus haut degré l'aisance et la prospérité. Depuis 150 ans, une succession d'accidents et de causes diverses ont fait qu'on a cessé de se conformer au code sacré des lois et aux règlements qui en découlent, et la force et la prospérité intérieures se sont changées en faiblesse et en appauvrissement. C'est qu'en effet un empire perd toute sa stabilité quand il cesse d'observer ses lois.

Ces considérations sont sans cesse présentes à notre esprit, et, depuis le jour de notre avènement au trône, la pensée du bien public, de l'amélioration de l'état des provinces et du soulagement des peuples, n'a cessé de l'occuper uniquement. Or, si l'on considère la position géographique des provinces

- Edoudard-Philippe Engelhardt, *Turquie et le Tanzimat ou Historie des Réformes, Dans L'empire Ottoman,* t. I, Paris: Librarie Cotillon, 1882, p. 257-261. Gülhane hattının Fransızca karşılığı olarak Engelhardt ayrıca, Charté de Gulkhané, le Hatti Chérif ve L'acte de Gulkhané, le Hattı-Shérif de Gulkhane gibi ifadeler kullanmaktadır. Fermanın Osmanlı devleti tarafından neşredilerek dağıtılan başka bir Fransızca tercümesi, Engelhardt'taki metinle başlık dışında aynıdır. Bk. Yavuz Abadan, "Tanzimat Fermanının Tahlili," *Tanzimat I,* İstanbul: Maarif Matbaası, 1940, s. 48-49 arası fotoğraf.

ottomanes, la fertilité du sol, l'aptitude et l'intelligence des habitants, on demeurera convaincu qu'en s'appliquant à trouver les moyens efficaces, le résultat, qu'avec le secours de Dieu, nous espérons atteindre, peut être obtenu dans l'espace de quelques années. Ainsi donc, plein de confiance dans le secours du Très-Haut, appuyé sur l'intercession de notre Prophète, nous jugeons convenable de chercher, par des institutions nouvelles, a procurer aux provinces qui composent l'empire ottoman le bienfait d'une bonne administration.

"Ces institutions doivent principalement porter sur trois points qui sont :
1- Les garanties qui assurent à nos sujets une parfaite sécurité, quant à leur vie, à leur honneur et à leur fortune ;
2- Un mode régulier d'asseoir et de prélever les impôts;
3- Un mode également régulier pour la levée des soldats et la durée de leur service.

Et en effet, la vie et l'honneur ne sont-ils pas les biens les plus précieux qui existent? Que l'homme, quelque soit l'éloignement que son caractère lui inspire pour la violence, pourra s'empêcher d'y avoir recours et de nuire par là au gouvernement et au pays, si sa vie et son honneur sont mis en danger? Si, au contraire, il jouit à cet égard d'une sécurité parfaite, il ne s'écartera pas des voies de la loyauté, et tous ses actes concourront au bien du gouvernement et de ses frères.

S'il y a absence de sécurité à l'égard de la fortune, tout le monde reste froid à la voix du Prince de la patrie; personne ne s'occupe du progrès de la fortune publique, absorbé que l'on est par ses propres inquiétudes. Si, au contraire, le citoyen possède avec confiance ses propriétés de
toute nature, alors, plein d'ardeur pour ses affaires, dont il cherche à élargir le cercle afin d'étendre celui de ses jouissances, il sent chaque jour redoubler en son coeur l'amour du Prince et de la patrie, le dévouement à son pays. Ces sentiments deviennent en lui la source des actions les plus louables.

Quant à l'assiette régulière et fixe des impôts, il est très important de régler cette matière, car l'État, qui, pour la défense de son territoire, est forcé à des dépenses diverses, ne peut se procurer l'argent nécessaire pour ses armées et autres services, que par les contributions levées
sur ses sujets. Quoique, grâce à Dieu, ceux de notre empire soient depuis quelque temps délivrés du fléau des monopoles, regardés mal à propos autrefois comme une source de revenus, un usage funeste existe encore, quoiqu'il ne puisse avoir que des conséquences désastreuses: c'est celui des concessions vénales connues sous le nom d'Iltizam. Dans ce système, l'administration civile et financière d'une localité est livrée à l'arbitraire d'un seul homme c'est-a-dire quelquefois à la main de fer des passions les plus

violentes et les plus cupides : car si ce fermier n'est pas bon, il n'aura d'autre soin que son propre avantage.

Il est donc nécessaire que désormais chaque membre de la société ottomane soit taxé pour une quatité d'impôt déterminée, en raison de sa fortune et de ses facultés, et que rien au delà ne puisse être exigé de lui. Il faut aussi que des lois spéciales fixent et limitent les dépenses de nos armées de terre et de mer.

Bien que, comme nous l'avons dit, la défense du pays soit une chose importante, et que ce soit un devoir pour tous les habitants de fournir des soldats à cette fin, il est devenu nécessaire d'établir des lois pour régler les contingents que devra fournir chaque localité, selon les nécesssités du moment, et pour réduire à quatre ou à cing ans le temps du service militaire. Car c'est à la fois faire une chose injuste et porter un coup à l'agriculture et à l'industrie que de prendre, sans égard à la population respective des lieux, dans l'un plus, dans l'autre moins d'hommes qu'ils n'en peuvent fournir; de même que c'est réduire les soldats au désespoir et contribuer à la dépopulation du pays, que de les retenir toute leur vie au service.

En résumé, sans les diverses lois dont on vient de voir la nécessité, il n'y a pour l'empire ni force, ni richesse, ni bonheur, ni tranquillité: il doit au contraire, les attendre de ces lois nouvelles.

"C'est pourquoi, désormais, la cause de tout prévenu sera jugée publiquement, conformément à notre loi divine, après enquête et examen; et, tant qu'un jugement régulier ne sera point intervenu, personne ne pourra, secrètement ou publiquement, faire périr une autre personne par le poison ou par tout autre supplice.

Il ne sera permis à personne de porter atteinte à l'honneur de qui que ce soit.

Chacun possédera ses propriétés de toute nature et en disposera avec la plus entière liberté, sans que personne puisse y porter obstacle. Ainsi, par exemple, les héritiers innocents d'un criminel ne seront point privés de leurs droits légaux, et les biens du criminel ne seront point confisqués.

Ces concessions impériales s'étendant à tous nos sujets, de quelque religion ou secte qu'ils puissent être, ils en jouiront sans exception. Une sécurité parfaite est donc accordée par nous aux habitants de l'Empire dans leur vie, leur honneur et leur fortune, ainsi que l'exige le texte
sacré de notre loi.

Quant aux autres points, comme ils doivent être réglés par le concours d'opinions éclairées, notre conseil de justice (augmenté de nouveaux membres autant qu'il sera nécessaire), auquel se réuniront, à certains jours que nous

déterminerons, nos ministres et les notables de l'Empire, s'assemblera à l'effet d'établir des lois réglementaires sur ces points de la sécurité de la vie et de la fortune, et sur celui de l'assiette des impôts. Chacun, dans ces assemblées, exposera librement ses idées et donnera son avis.

Les lois concernant la régularisation du service militaire seront débattues au conseil militaire, tenant séance au palais du séraskier.

Dès qu'une loi sera finie, pour être à jamais valable et exécutoire, elle nous sera présentée, et nous l'ornerons de notre sanction, que nous écrirons en tête, de notre main impériale.

Comme ces présentes institutions n'ont pour but que de faire relleurir la religion, le gouvernement, la nation et l'Empire, nous nous engageons à ne rien faire qui y soit contraire. En gage de notre promesse, nous voulons, après les avoirs déposées dans la salle qui renferme le manteau glorieux du Prophète, en présence de tous les ulémas et des grands de l'Empire, faire serment par le nom de Dieu et faire jurer ensuite les ulémas et les grands de l'Empire.

Après cela, celui d'entre les ulémas ou les grands de l'Empire, ou toute autre personne que ce soit, qui violerait ces institutions subira, sans qu'on ait égard au rang, à la considération et au crédit de personne, la peine correspondant à sa faute bien constatée. Un Code pénal sera rédigé à cet effet.

Comme tous les fonctionnaires de l'Empire reçoivent aujourd'hui un traitement convenable, et qu'on régularisera les appointements de ceux dont les fonctions ne sont pas encore suffisamment rétribuées, une loi rigoureuse sera portée contre le trafic de la faveur et des charges (richvet) que la loi divine réprouve, et qui est une des principales causes de là décadence de l'Empire.

Les dispositions ci-dessus arrêtées étant une altération et une rénovation complète des anciens usages, ce rescrit impérial sera publié à Constantinople et dans tous les lieux de notre Empire, et devra être communiqué officiellement à tous les ambassadeurs des puissances amies résidant à Constantinople, pour qu'ils soient témoins de l'octroi de ces institutions, qui, s'il plaît à Dieu, dureront à jamais.

Sur ce que Dieu très-haut nous ait tous en sa sainte et digne garde !

Que ceux qui feront un acte contraire aux présentes institutions soient l'objet de la malédiction divine, et privés pour toujours de toute espèce de bonheur !

3- Almanca Çeviriler

a- Hatt-i şerîf Von Gülhane vom 26 Şaban 1255/3 November 1839[*]

Die allgemein bekannt, wurden in den ersten Seiten unseres ruhmvollen Reiches die erhabenen Bestimmungen des Korans und die gesetzlichen Vorschriften genau beobachtet. Unsere Herrschaft nahm daher an Macht und Kraft zu und alle Untertanen gelangten zum höchsten Grabe von Wohlstand und Glück. Seit 150 Jahren aber waren eine Kette von unglücklichen Ereignissen und verschiedene andere Umstande der Grund, dass man abließ, die erhabenen Vorschriften der Scheriat und Kanungesetze[13] zu befolgen, weshalb sich die frühere Macht und der einzige Wohlstand in das Gegenteil, nämlich in Schwäche und Armut, verwandelten. Denn es ist eine feststehende Tatsache, dass ein Reich, welches nicht nach gesetzlichen Vorschriften verwaltet wird, keinen Bestand haben kann.

Seit dem glücklichen Tage unserer Thronbesteigung find Unsere wohlwollenden Gedanken einzig und allein darauf gerichtet, das Reich zur Blüte zu bringen und dem Volke, namentlich den Armen, zu Wohlstand und Glück zu verhelfen; und da wir uns zu diesem Zwecke die notwendigen Mittel mit Rücksicht auf die geographische Lage unseres ruhmvollen Reiches, auf Fruchtbarkeit des Bodens und auf die Fähigkeiten und natürlichen Anlagen der Bevölkerung angelegen sein ließen, so ist es gewiss, dass sich in einem Zeitraum von einigen Jahren der gewünschte Erfolg durch die Gnade Gottes eistellen wird.

Somit halten wir vollen Vertrauen auf die Hilfe des gnädigen Schöpfers und gestützt auf den geistigen Beistand des Propheten die Schaffung einiger neuer Gesetze für wichtig und notwendig, um in Zukunft unserem ruhmwollen Reiche und feinen wohlbehüteten Ländern die Wohltaten einer guten Verwaltung zuteil werden zu lassen. Die Grundbestimmungen dieser notwendigen Gesetze beziehen sich auf die Sicherheit des Lebens, der Steuern, die Art und Weise der Aushebung der nötigen Truppen und die Dauer ihrer Dienstzeit.

Da es auf der Welt nichts Kostbareres als das Leben und die Ehre gibt, so ist es klar, dass jedermann, sobald er diese Güter in Gefahr sieht, selbst wenn seine natürliche Charakteranlage nicht zu Gewalttaten neigt, zu solchen in mancherlei Form zum Schutze jener Güter greifen wird, was für Reich und Land vom Nachteil zu fein pflegt. Im entgegengesetzten Falle aber, wenn Leben und Ehre gesichert sind, wird er zweifellos von dem Wege der Wahrheit

---

[*] Friedrich von Kraelitz, *Die Verfassungsgesetze des Osmanischen Reiches,* Wien: Verlag des Forschungsinstitutes für Osten und Orient, 1919, s. 15-19 (S. Düstur [Gesetzsammlung], 1. Reihe, Konstantinopel 1289-1295, 23b. 1, S. 4 ss.) Almanca metinle ilgili katkılarından dolayı arkadaşım Yrd. Doç. Dr. Mücahit Çelik'e teşekkür ederim.

[13] Vgl. s.1 anm.1.1.

und Gerechtigkeit niemals abweichen und seine Taten und Handlungen werden stets dem Wohle seines Staates und seines Volkes gewidmet sein.

Und wenn keine Sicherheit für das Vermögen besteht, so wird niemand für seinen Staat und seine Mitbürger Liebe empfinden, noch auf den Fortschritt des Wohlstandes des Staates bedacht sein können, sondern jedermann wird in ständiger Angst und Unruhe leben. Doch wenn das bewegliche und unbewegliche Vermögen vollkommenen Schutz genießt, so wird auch jedermann stets mit Eifer an seine Arbeit gehen und an die Vermehrung seiner Existenzmittel denken; in seinem Herzen wird vom Tag zu Tag die Liebe zum Vaterlande und zu seinen Mitbürgern sowie die Anhänglichkeit an die Heimat zunehmen, Gefühle, welche sicherlich die Quelle lobenswerter Taten sein werden.

Das die Verteilung der Steuer anlangt, so ist es außerordentlich wichtig, auf die Regelung dieser Angelegenheit bedacht zu sein; denn ein Staat braucht zum Schutze seiner Länder ein Herr von Soldaten und ist noch außerdem zu anderen unvermeidlichen Ausgaben genötigt. Dazu ist aber Geld erforderlich und dieses wird durch die Abgaben der Untertanen aufgebracht. Wenn auch die Bevölkerung unseres Reiches seit einiger Zeit vor der Geißel der Monopole verschont geblieben ist, die in früherer Zeit als Einnahmsquellen angesehen wurden, so besteht noch heute das schädliche System der Verpachtung der Staatseinkünfte (iltizam), das eine verderbliche Einrichtung ist und niemals gute Früchte zeitigen kann. Nach diesem System wird die politische und finanzielle Administration eines Landes der Willkür, d.h. der Gewalt und Macht eines Einzelnen überlassen, und wenn dieser an und für sich kein charaktervoller Mensch ist, so wird er stets auf seinen Vorteil bedacht sein und alle seine Handlungen und Unterlassungen werden in Akten der Grausamkeit und Tyrannei bestehen.

Ferner muss eine Steuer festgesetzt werden, die im Verhältnisse zum Besitze und Vermögen eines jeden einzelnen Untertanen steht, und es darf von niemandem mehr als diese Steuer eingefordert werden. Auch müssen durch besondere Gesetze die Kosten des Land und Seeheeres sowie die übrigen Ausgaben festgesetzt und begrenzt und die darauf bezüglichen Bestimmungen derselben gefolgt werden.

Obwohl, wie bereits erwähnt, das Militärwesen eine wichtige Angelegenheit ist und obwohl die Bevölkerung die Pflicht hat, zum Schutze des Vaterlandes Soldaten zu stellen, so wird doch nach dem bisher geltenden Systeme auf die Bevölkerungszahl eines Landes keine Rücksicht genommen, sondern von dem einen Lande werden mehr Soldaten, als es aufbringen kann, von dem andern dagegen nur wenige verlangt. Dies hat Gesetzlosigkeit und die Zerrüttung der nützlichen Einrichtungen des Handels und der Landwirtschaft zur Folge, während die lebenslängliche Dienstzeit der zum Militärdienst Berufenen bei

diesen Abspannung hervor ruft und zur Entvölkerung des Landes beiträgt. Daher ist es notwendig, dass ein geregeltes System für die Aushebung der Truppen gemäß den Bedürfnissen eines jeden einzelnen Landes geschaffen werde und eine allmähliche Herabsetzung des Militärdienstes auf vier oder fünf Jahre Platz greife.

Kurz, so lange diese gesetzlichen Bestimmungen nicht ins Leben gerufen sind, gibt es für das Reich weder Macht noch Wohlstand, Ordnung und Ruhe, die Grundlagen dieser liegen vielmehr in der Existenz der eben erwähnten Gesetze.

Daher werden in Zukunft die Prozesse der Übeltäter gemäß den gesetzlichen Vorschriften öffentlich geführt und, so lange keine Verurteilung ausgesprochen ist, darf niemand, weder heimlich noch öffentlich, durch Gift oder auf andere Weise vom Leben zum Tode gebracht werden.

Niemandem ist es erlaubt, die Ehre oder den guten Ruf einer anderen Person zu verletzen, und jedermann kann seine bewegliches und unbewegliches Vermögen mit voller Freiheit besitzen und darüber schalten und walten, ohne dass von irgend einer Seite eine Einmengung gestattet wäre. Angenommen, es hätte jemand ein Vergeben oder Verbrechen begangen, so werden seine Erben, sofern sie an diesem Vergehen oder Verbrechen unschuldig sind, ihres Erbrechts nichtverlustig und es werden die Güter des Übeltäters niemals eingezogen werden.

Damit nun dieser unserer Begünstigungen alle unsere Untertanen, Mohammedaner und Anhänger der übrigen Religionsgemeinschaften, ohne Ausnahme teilhaftig werden, wurde von Eins eine vollkommene Sicherheit des Lebens, der Ehre und des Vermögens der Bevölkerung aller unserer wohlbehüteten Länder gemäß den Bestimmungen der Scheriatgesetze gewährleistet.

Da auch die anderen Punkte durch einen einmütigen Austausch der verschiedenen Meinungen beschlossen werden müssen, so werden sich im Justizrate, dessen Mitglieder in notwendige Anzahl vermehrt werden, die Minister und hervor ragende Männer unseres ruhmvollen Reiches an bestimmten erst festzusetzenden Tagen versammeln und ohne Furcht frei ihre Gedanken und Meinungen äußern. Sie werden die notwendigen Gesetze betreffend die Sicherheit des Lebens und Vermögens und die Verteilung der Steuern beschließen.

Die Gesetze über die Militärreform werden in einer Ratsversammlung, die im Palaste des Kriegsministers ihre Sitzungen abhalten wird, beraten werden.

Jedes Gesetz wird Uns, sobald es beschlossen worden ist, vorgelegt, und indem wir an die Spitze das Reichen unserer kaiserlichen Genehmigung setzen, sanktioniert, damit es, so lange es Gott gefällt, in Kraft bleibe.

Diese gesetzlichen Vorschriften wurden einzig und allein zu dem Zwecke erlassen, um die Religion, den Staat, das Land und das Volk mit neuen Kräften zu erfüllen, weshalb wir uns verpflichten, Nichts zu unternehmen, was mit ihnen im Widerspruche steht. Wir werden dies im Gegenwart der Ulemas und Minister im Saale, in welchem der heilige Mantel des Propheten (hirqa-i şerif) aufbewahrt ist, beschwören und auch die Ulemas und Minister darüber in Eidnehmen.

Wer also von den Ulemas und den Ministern- kurz jeder, möge er sein, wer er will- den gesetzlichen Vorschriften zuwider handelt, wird nach Massgabe seines festgestellten Vergehens die entsprechende Strafe ohne Rücksicht auf Rang, Würde und persönliches Ansehen erhalten. Ein eigenes Strafgesetz soll zu diesem Zwecke abgefasst werden.

Alle Beamten bekommen nunmehr ein hinreichendes Gehalt, und die Bezahlung derjenigen, die etwa noch nicht genügend für ihre Dienste belohnt sind, wird ebenfalls geregelt werden. Ein wirksames Gesetz soll auch für die Zukunft die Möglichkeit des verabscheuungswürdigen Bestechungssystems, welches die Hauptursache des Verfalles des Reiches ist und vom göttlichen Gesetze verdammt wird, hindern.

Da die eben angeführten Gesetze das alte Regime von Grund aus reformieren und neu gestallten, so soll diese unsere kaiserliche Entschließung den Bewohnern von Konstantinopel und aller unserer wohl behüteten Länder kund gemacht werden. Und damit die befreundeten Mächte zeugen seien, dass diese Vorschriften, so Gott will, ewig gelten sollen, mögen sie auch allen in Unserem Konstantinopel residierenden Gesandten amtlich mitgeteilt werden.

Gott, Unser erhabener Herr, möge Uns allen stets Erfolg verleihen. Diejenigen, welche diesen Grund legenden Gesetzen zuwider handeln, möge der Fluch Gottes, des Allmächtigen, treffen, und sie sollen niemals des Glückes teilhaftig werden!

b- Hatt-i Sherîf Von Gülhane·

Verliehen im ersten Regierungsjahre des Sultan Abdulmedjid den 3. November 1839.

Wie alle Welt weiß, waren in den ersten Zeiten des osmanischen Reichs die preiswürdigen Vorschriften des Korans nebst den Reichsgesetzen eine stets befolgte Regel. Dies hatte die Wirkung, daß das Reich an Macht und Größe wuchs, und daß alle Unterthanen ohne Ausnahme den höchsten Grad des Wohlseins und Gedeihens erreichten.

Seit 150 Jahren aber hat man in Folge von vielfältigen Unfällen und verschiedenen andern Ursachen aufgehört, das heilige Gesetz und die daraus hergeleiteten Verordnungen als alleinige Richtschnur der Handlungen zu betrachten, worauf denn die Kraft und das Glück der früheren Zeit sich in Schwäche und Armuth verwandelten. Denn ein Reich verliert jeden Halt, wenn in ihm die Gesetze nicht mehr beobachtet werden.

Diese Betrachtungen sind Unserm Geiste immer gegenwärtig, und seit dem Tage Unserer Thronbesteigung hat Uns die Sorge für das öffentliche Wohl, für die Verbesserung des Zustandes der Provinzen und die Erleichterung des Zustandes der (unterworfenen) Nationen einzig und unausgesetzt beschäftigt. Erwägt man die geographische Lage der osmanischen Provinzen, die Fruchtbarkeit des Landes, die Geschicklichkeit und Intelligenz seiner Bewohner, so wird man zu der Ueberzeugung kommen, daß, wenn man sich nur um die rechten Mittel bemüht, das Resultat, das wir mit Gottes Hülfe zu erlangen hoffen, in einem Zeitraum von wenig Jahren gewonnen werden kann.

Unter diesen Umständen haben Wir im Vertrauen auf den gnädigen Beistand des Höchsten, sowie der Unterstützung unseres Propheten Uns versichert haltend, für gut befunden, durch neue Einrichtungen den das osmanische Reich bildenden Ländern die Wohlthat einer guten Verwaltung zu verschaffen.

· Georg Rosen, *Geschichte der Türkei, 1826-1856*, Leipzig: S. Hirzel, 1866, c. II, s. 250-253.

Diese Einrichtungen sollen vorzüglich drei Punkte umfassen, 1) Bürgschaften, welche Unsern Unterthanen eine vollständige Sicherheit ihres Lebens, ihrer Ehre und ihres Eigenthums gewähren; 2) die Regelmäßigkeit in der Vertheilung und Erhebung der Staatsabgaben; 3) die Regulirung der Rekrutenaushebung und der militärischen Dienstzeit.

Sind nicht in der That Leben und Ehre die werthvollsten Güter des Menschen? Sogar derjenige, dessen Gemüth den Gedanken an Gewaltsamkeit zurückweist, sieht sich genöthigt, zu ihr seine Zuflucht zu nehmen und dadurch der Regierung und dem Lande Schaden zu bringen, wenn er sein Leben und seine Ehre in Gefahr sieht. Genießt er dagegen in diesen Hinsichten einer vollkommenen Sicherheit, so wird er nicht von den Wegen der Gesetzlichkeit abweichen, und seine Handlungen werden zum Wohle der Regierung und seiner Mitbürger beitragen. Mangelt die Sicherheit des Eigenthums, so bleibt nothwendig alle Welt theilnahmlos, wenn die Stimme des Fürsten und des Vaterlandes ruft; Niemand beschäftigt sich mit dem Fortschreiten des öffentlichen Wohles, der von Sorgen um das eigene Ergehen eingenommen ist. Wenn sich dagegen der Bürger in sicherem Besitze aller seiner Güter weiß, dann trachtet er nicht nur mit großem Eifer den Kreis seiner Geschäfte und denjenigen seiner Genüsse zu erweitern, sondern er fühlt auch in seinem Herzen die Liebe zum Fürsten und Vaterlande, die Hingebung an seine Heimat von Tage zu Tage sich verdoppeln. Diese Gefühle werden in ihm die Quelle der lobenswerthesten Handlungen.

Ebenso ist die feste Regelung der Staatsabgaben von großer Wichtigkeit; denn die Regierung, welcher die Pflicht der Landesvertheidigung mannigfaltige Ausgaben auferlegt, kann sich das für ihre Heere und den sonstigen Dienst nothwendige Geld nicht anders als durch von den Unterthanen zu erhebende Steuern verschaffen. Wiewohl nun Gott sei Dank Unsere Unterthanen seit einiger Zeit von der Plage der Monopole, welche früher fälschlich als eine Quelle der Staatseinnahmen galten, befreit worden sind, so besteht doch noch ein verderblicher, in seinen Folgen unglücklicher Gebrauch, nämlich der Iltizam, d. h. die Verpachtung der Steuern an den Meistbietenden. Dies System giebt die Civil- und Finanzadministration der Willkür eines einzigen Menschen, und zwar oft eines von den heftigsten Leidenschaften und Begierden getriebenen, preis. Denn wenn ein solcher Pächter nicht gut ist, so wird er nichts Anderes als seinen eigenen Vortheil im Auge haben. In Zukunft soll daher jeder Theil des osmanischen Gebiets mit einer bestimmten, nach seinem Vermögen und Kräften berechneten Steuerquote belastet werden, ohne daß ihm darüber hinaus etwas abverlangt werden dürfte. Auch sollen durch besondere Gesetze die Ausgaben für Unsere Streitkräfte zu Wasser und zu Land festgestellt werden.

Wir haben bereits auf die Wichtigkeit der Landesvertheidigung auf-

Journal of Islamic Research 2012

merksam gemacht; wenn demgemäß alle Einwohner verpflichtet sind, zu diesem Zwecke Soldaten zu stellen, so müssen doch auch Gesetze erlassen werden, die das auf eine jede Ortschaft fallende Contingent bestimmen und die Zeit des Militärdienstes auf vier bis fünf Jahre beschränken. Denn es heißt zugleich eine Ungerechtigkeit begehen und dem Ackerbau wie der Industrie einen tödlichen Schlag versetzen, wenn man ohne Rücksicht auf die Bevölkerungsverhältnisse der Ortschaften hier mehr, dort weniger Menschen aushebt, als sie wirklich stellen können. Auch heißt es die Soldaten zur Verzweiflung treiben und zur Entvölkerung des Landes beitragen, wenn man sie zeitlebens im Heerdienst festhält.

Alles dies zusammengefaßt zeigt, daß es ohne die verschiedenen Gesetze, deren Nothwendigkeit dargethan worden, für das Reich weder Reichthum, noch Kraft, Glück und Ruhe giebt; von der Einführung dieser Gesetze aber darf dasselbe diese Güter erwarten. Darum soll in Zukunft jeder Uebertretungsfall, wie das göttliche Gesetz verlangt, nach Untersuchung und Beweisführung öffentlich abgeurtheilt werden. So lange ein ordentliches Urtheil nicht erfolgt ist, soll Niemand weder heimlich noch öffentlich Jemanden durch Gift oder andere Mittel zu Tode bringen dürfen. Auch soll es Niemandem erlaubt sein, die Ehre irgend Jemandes anzutasten. Ein Jeder soll seine Besitzthümer aller Art genießen und darüber in vollster Freiheit verfügen, ohne daß ihn Jemand daran hindern könne. Nicht minder sollen die unschuldigen Erben eines Verbrechers nicht ihres gesetzlichen Erbes beraubt und die Güter der Verurtheilten nicht confiscirt werden.

Indem sich diese großherrliche Gnadenacte auf alle Unsere Unterthanen bezieht, welcher Religion oder Secte sie auch angehören mögen, so sollen alle gleichmäßig daran Theil haben. Es ist also den Bewohnern des Reichs sammt und sonders, im Einklange mit dem göttlichen Gesetz, für Leben, Ehre und Eigenthum von Uns vollkommene Sicherheit gewährleistet worden.

Was die sonstigen nach einsichtigem Rath zu regelnden Punkte anbetrifft, so wird Unser Staatsrath, durch neue Mitglieder nach Bedürfniß verstärkt, deshalb an Tagen, die Wir bestimmen werden, mit Unsern Ministern und Notabeln des Reichs zusammentreten, um die Grundgesetze zu erörtern und festzustellen, wie Leben und Eigenthum gesichert und dem Bedürfniß der Abgabenvertheilung genügt werden kann. Ein Jeder soll bei diesen Besprechungen frei seine Gedanken darlegen und seinen Rath geben dürfen.

Die Gesetze über die Regelung des Militärdienstes werden im Militärconseil im Palast des Seraskiers (dem Kriegsministerium) berathen werden.

Jedes Gesetz soll, sobald es ausgearbeitet worden, Uns vorgelegt werden und Wir werden es zu seiner ewigen Giltigkeit durch eigenhändig darüber gesetztes großherrliches Zeichen mit Unserer Sanction versehen.

4- **Arapça Çeviri**·

فرمان التنظيمات

(النص الاول التى ترجمت من جانب الدولة العلية ،)
(و ارسلت الى البلدان العربية التابعة للدولة العثمانية حينذاك)

«مما هو معلوم لدى الجميع أن دولتنا « اَلعَلِيَّة» لم تزل فى بداية ظهور امورهاالجليّة معتنية بكمال الرعاية للأحكام القرآنية الشريفة ، والقوانين الشرعية المنيفة . وان سلطنتنا اَلسَنِيَّة قد وصلت الى الدرجة القصوى من القوة والمكنة ورفاهية الرعايا وعمارة مدنها وقراها .

الا أنها منذ مأة و خمسين سنة تناقصت قوتها ومعموريتها ، وأخذت فى الضعف والافتقار . وذلك لغوائل متعاقبة وأسباب متنوعة ؛ نشأ منها عدم الانقياد للاصول الشرعيّة الشريفة والقوانين المرعيّة المنيفة .

ومن الواضح الجليّ ؛ أن الممالك التى لاتدار بالقوانين الشرعيّة ليس لها بقاء . لا جرم ان افكارنا الخيريّة الملوكية لم تزل منذ جلوسنا على سرير الملك الىّ هذا الآن منحصرة فى عمارة الممالك والقرى ، وتحصيل رفاهيّة الاهالى والفقراء . واذا حصل التشبث بالاسباب اللازمة لذلك المرغوب ينتج منها -بتوفيقه تعالى- فى ظرف خمس سنين او عشر ما هو المطلوب . ونظراً الى حسن الموقع الجغرافىّ الذى فيه ممالك دولتنا العليّة واراضيها المنبثة ، واستعداد اهلها و قابليتهم ، فقد رأينا من الامور المهمة ان نضع قوانين جديدة نؤسسها على قواعد مَشيدة ، مشتملة على حسن الادارة « للدولة العَلِيَّة» ، والممالك اَلمَحْمِيَّة ، تسلك عليها فى تمشية امورها من الآن فصاعدا . واعتمدنا

· Bekir Karlığa, *Ishalatçı Bir Düşünür Tunuslu Hayreddin Paşa ve Tanzimat,* İstanbul: Balkan İlmi Araştırmalar, 1995, s. 141-145.

فى وضع ذلك على العناية الربّانيةالجليّة ، متوسلين بروحانيّة سيد البريّة .

والمواد الاساسيّة لهذه القوانين هى :

الامن على النفس ،

وحفظ العرْض والناموس والمال ،

وتعيين «الويْركُو» اى الجباية ،

وكيفية جلب العساكر اللأزمة .

فاما النفس والعرض ؛ فانه لم يكن فى الدنيا شيئ اعَزّ منهما . فاذا رءاهماالانسان فى التهلكة اضطر الى التشبث -باى وجه كان- لوقايتهما . وان كان فى خلقته الذاتيّة ، وجبلته الفطريّة غير مائل الى الخيانة . ولا يخفى انّ هذا مما يضر بالدولة والمملكة ، بخلاف ما اذا كان فى أمّن على نفسه وعرضه ، فانه لا يحيد عن طريق الصدق والاستقامة ، ويصرف همته لحسن الخدمة لدولته و ملته .

واما المال ؛ فانه اذا فقد الامن عليه لا يركن الي دولته ولاملته ، ولا يلتفت الى عمارة الملك ، ولا يخلو دائما عن اضطراب حال ، واشتغال بال . بخلاف ما اذا كان فى امنيّة كاملة على ماله واملاكه فانه يشتغل باشغال نفسه، وينظر فى توسيع دائرة عيشه ، وبهذا ينمو فيه -على الدوام- حبّ الوطن ، وتزداد غيرته على دولته و ملته ، ويكون سعيه على حسب ذلك

واما تعيين «الويركو» ؛ فان كل دولة تحتاج فى حفظ ممالكها الى القوة العسكريّة ، والى غيرها من المصاريف ، ولا يمكن ادارة ذلك الا بالنقود . وهى انما تتحصّل بما يضرب على اتباع تلك الدولة ، فلزم أن يوضع ل«الويركو» المذكور طريقة مستحسنة .

واما «اليد الواحدة» ؛ التى كانت تُظنُّ سابقا انها من قبيل الواردات ،

فانها وآن تخلص منها اهالى مملكتنا المحروسة - والحمد لله تعالى على ذلك- الا أن اصول الالتزامات المضرة التى هى من اسباب الخراب ، ولم تظهر منها الى الآن منفعة اصلاً لم تزل جارية الى اليوم . وهى عبارة عن جعل زمام لمصالح المملكة السياسيّة وامورها الماليّة بيد شخص واحد موكول امرها الى اختياره . بل لا مانع ان يقال : هى عبارة عن وضعها تحت يد قهره وجبره . فان كان ذلك الشخص فى حد ذاته ليس من اهل الخير ، آثر منفعة نفسه على الغير، وكانت جميع حركاته و سكناته مبنية على الظلم والضير، فلزم من الآن فصاعداً ان يجعل على كل فرد من اهالى الممالك «ويركو» مناسب ، على حسب املاكه ، وقدرته ، و يساره، ولايؤخذ منه زيادة على ذلك ، وان يجعَل لمصاريف دولتنا العَليّة اللآزمة للعساكر البرّيّة والبحريّة وغيرهم حد محدود ، وان يوضع لها قوانين لا تتعداها ، ويجرى العمل بمقتضاها .

واما قضيّة العسكر ؛ فانها ايضا من الامور المهمة ، فينبغى للاهالى ان يقدموا اشخاصاً منهم للعسكريّة لاجل حفظ الوطن والذب عنه . غير انه لما كانت الطريقة الجارية فى ذلك الى الآن توجب اولاً عدم الانتظام ، وثانياًالاخلال باصول الزراعة والتجارة حيث لم ينظر فيها الى عدد النفوس الموجودة بالمملكة بل يكلّف البعض بما هو فوق طاقته ووسعه ، و يطلب من البعض الآخر دون ميسوره . وزيادة على ذلك من دخل منهم فى العسكريّة يبقى فيها مدة حياته حتى يلحقه الملل والضجر ويحرم من التناسل ، فبناءً على ذلك اذا مسّت الحاجة الى جمع عساكر من مملكة من الممالك ، يلزم ان يوضع لذلك بعض اصول مستحسنة فى جميع الانفار المطلوبة ، وان يجعل فيها طريقة مناوبة ، بحيث تكون مدة استخدام من يدخل فى العسكريّة اربع سنوات او خمساً . وبالجملة فلا يمكن حصول القوة والعمارة والراحة والامن الا

بالتمسك بهذه القوانين النظاميّة ، واجراء العمل بمقتضاها.

والاساس لذلك كله هو مجموع المواد المشروحة .

فيلزم من الآن فصاعداً : ان أصحاب الجُنَح والذنوب ما دموا لم ينظر فى دعاويهم على وجه التدقيق بمقتضى القوانين الشرعيّة ، لايعامل احد منهم بالشتم ولا بالاعدام ظاهراً ولا باطنا ، وان لا يتسلّط احد على الوقوع فى غرض (عِرْض) آخر ، وان يتصرّف كل انسان فى امواله واملاكه بغاية الحريّة وعدم المعارضة ، ولا تحصل فيها مداخلة من طرف الاكابر ، وانه على فرض وقوع جناية من احد لا يسوغ حرمان ورثته من حق الوارثة بمصادرة مال مورثهم المقترف للخطيئة ، لبرآئة ذمتهم منها. وان تجرى مساعدتنا هذه فى حق سائر اهل الاسلام وغيرهم من اهل الملل ، التابعين لسَلْطَنَتِنا السَنِيَّة بلا استثناء احد منهم .

وقد حصل من جهتنا السُلْطانيّة بذل الامن العام والإطمئنان التام لاهالى ممالكنا المحروسة كافّة على نفوسهم واعراضهم واموالهم . وقد رأينا ان يزاد فى مجلس الأحكام العدليّة بحيث يكثر عدد اعضائه على حسب ما يلزم لاجل النظر فى سائر القضايا باتفاق آرآئهم .

وان يجتمع وكلآء دولتنا العليّة ورجالها فى بعض الايام فى المجلس المذكور ، ويبدى كل منهم ما يراه ويستصوبه بدون تحاش ولا مبالاة ، حتى تتم القوانين اللأزمة للامن على النفس والمال وتعيين «الويركو» .

وان تكون المكالمة والمفاوضة فى شأن التنظيمات العسكريّة فى دار الشورى الكآئنة ب «الباب السَرْعَسْكَرِيّ» . وكل ما استقرالرأى على قانون يعرض علي جهتنا السُلْطانيّة حتى يصدّق عليه و يوشّح بخطنا الميمون ، ليكون دستور العمل الى ما شاء الله تعالى .

وحيث ان القوانين الشرعيّة انما وضعت لمجرد احياء الدين والملك حصل العهد والميثاق من طرفنا الملوكيّ على انه لا يصدر منا شيئ يخالفها . واقسمنا بالله على ذلك فى بيت «الخِرْقَةِ الْشَرِيفَةِ» بمحضر جميع العلماء والوكلاء ، وسيحلف على ذلك ايضاً العلماء والوكلاء .

وبالجملة فكل من صدر منه ما يغاير القوانين الشرعيّة -سواء كان من العلماء اوالوزراء- فيُجازَى على مقتضى «قَانُونْنَامَه» الجزاء بالتأديب اللائق على حسب جنحته الثابتة ، بدون التفات الى رتبته ، ولا رعاية لخاطره .

وحيث ان جميع المأمورين لهم مُرَتّب -والحالة هذه- ومعايش كافية ، ومن لم يكن له معيشة كافية سيُرَتّب له ما يكفيه ، يلزم أن مادةالرشوة الكريهة الممنوعة شرعا التى هى اقوى سبب فى خراب الملك ، يشدد فى منعها وعدم وقوعها بوضع قانون متين يخصها .

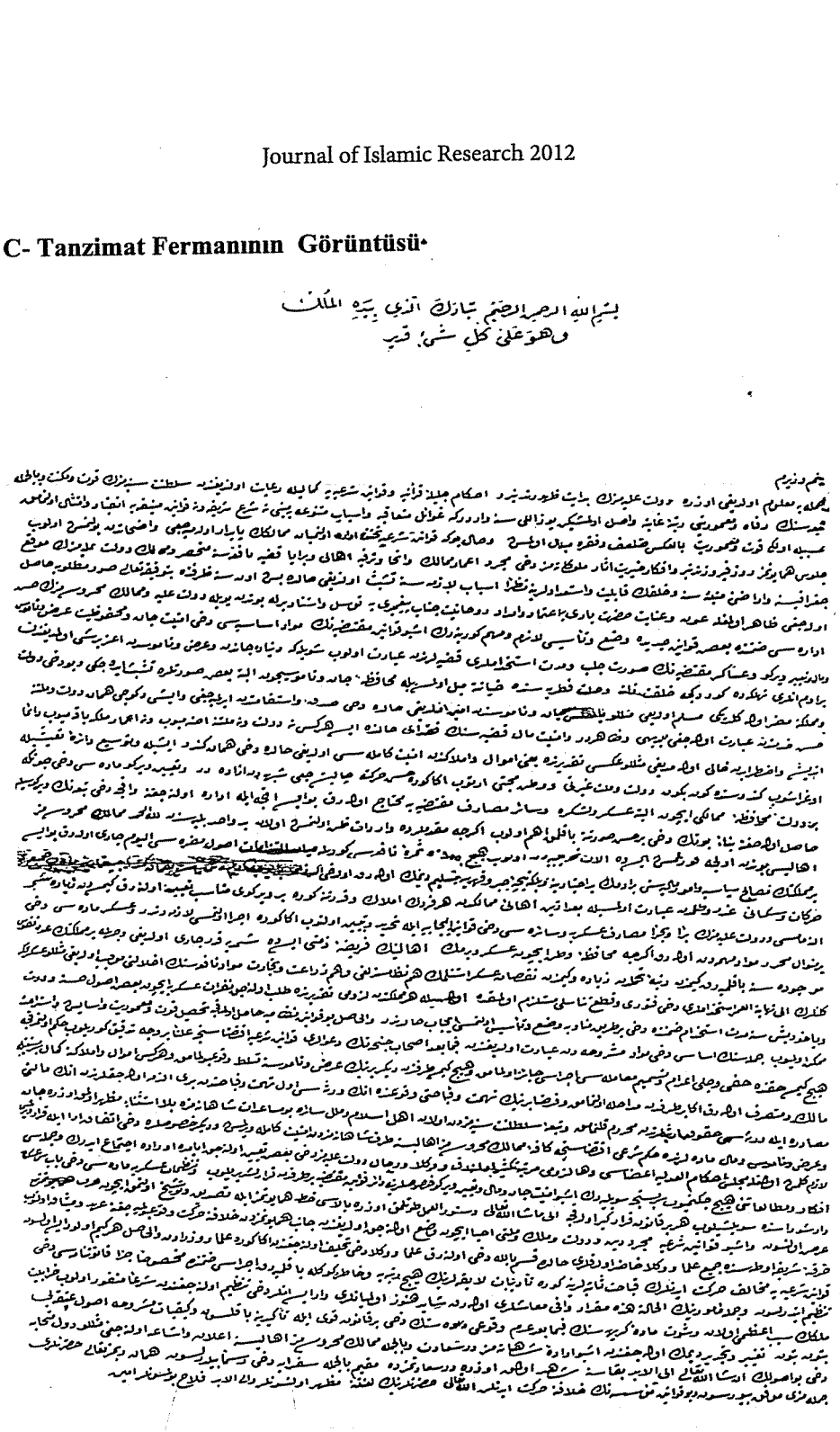
وحيث أن الكيفيّات المشروحة ، والاصول المبَيّنَة فى هذا المعنى هى نسخ وتغيير للاصول القديمة بالكليّة ، فيلزم نشر هذه الارادة السلطانيّة الى سفراء الدول المتحابة المقيمين ب«دار السعادة الْعَلِيّة» ليكونوا شهداء على بقائها ، وجريان العمل بها الى آخر الدهر انشاء الله تعالى . كما يلزم نشرها الى اهالى «الآستآنَة العَلِيّة» ، وسائر ممالكنا المحْروسة .

وكل من يصدر منه ما يخالف هذه القوانين الموضوعة على اساس متين؛ فعليه لعنة الله والملآئكة والناس اجمعين ، ولا نال فلاحاً الى يوم الدين.

ونسأل الله الكريم ان يوفقنا لإجراء هذا الخير العميم . آمين. »

(احمد ابن ابى الضياف ، اتحاف اهل الزمان باخبار ملوك تونس وعهد الامان ، ا ، ٥٢-٥٦)

C- Tanzimat Fermanının Görüntüsü*

* BOA. *İrâde Mesâil-i Mühimme.* nr. 24.

KAYNAKÇA

A- Doğrudan Belgelerle İlgili Kaynaklar

BOA. *İrâde Mesâil-i Mühimme.* nr. 24.
BOA. *Tanzîmât Defteri.* nr. 1.
BOA. *İrade Hâriciye (İ HR),* 2/50.
BOA. *Hatt-ı hümayun (Hat).* nr. 1239/48177.
BOA. *Hatt-ı hümâyûn (Hat),* nr. 1240/48229.
BOA, *İ.MTZ 05,* 1/2.
BOA, *İ.MTZ 05,* 1/4.
MŞH.ŞSC.d 3049 [Bursa Şeriye Sicil Defter], nr. 540.
Takvîm-i vekāyi. Sayı 187 (15 N [Ramazan] 1255).
Düstur, I. Tertip. c. I, İstanbul-Ankara: Başvekalet Neşriyat ve Müdevvenat Dairesi Müdürlüğü, 1289-1322.
Abdurrahman Şeref. *Tarih-i Devlet-i Osmaniyye.* c. II, İstanbul: Karabet Matbaası, 1312.
Ahmed Lutfi Efendi, *Târîh-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye,* c. VI, Dersaâdet: Matmud Bey Matbaası, 1302.
Engelhardt, Edoudard-.Philippe. *Turquie et le Tanzimat ou Historie des Réformes, Dans L'empire Ottoman.* Paris: Librarie Cotillon, 1882-1884 (t. I-II).
Hamlin, Cyrus. *Among the Turks.* New York: Robert Carter and Brothers, 1877.
Hertslet, Edward. *The Map of Europe by Treaty, Political and Territorial Changes.* v. II, London, 1875.
Hurewitz, J. C. *Diplomacy in the Near and Middle East.* v. I, Princeton: D. Van Nostrand Company, 1956.
İnalcık, Halil. "Tanzimatın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri." *Belleten.* c. XXVIII, Sayı 112 (Ekim, 1964), s. 623-690.
Karlığa, Bekir. *İshalatçı Bir Düşünür Tunuslu Hayreddin Paşa ve Tanzimat.* İstanbul: Balkan İlmi Araştırmalar, 1995.
Kraelitz, Friedrich von. *Die Verfassungsgesetze des Osmanischen Reiches,* Wien: Verlag des Forschungsinstitutes für Osten und Orient, 1919.
Rosen, Georg. *Geschichte der Türkei. 1826-1856,* v. I-II. Leipzig: S. Hirzel, 1866.

B- Diğer Kaynaklar

Abadan, Yavuz. "Tanzimat Fermanının Tahlili," *Tanzimat I,* İstanbul: Maarif Matbaası, 1940, s. 31-58.
Abdurrahman Şeref. *Tarih Musâhabeleri.* İstanbul: Matbaa-i âmire, 1339.
Abu-Manneh, Butrus. "The Islamic Roots of the Gülhane Rescript." *Die Welt des Islams.* New Series, Vol. 34, Issue 2 (November, 1994), p. 173-203
Abu-Manneh, Butrus. "Gülhâne Hatt-ı Hümâyûnunun İslâmî Kaynakları." Çev. Şaban Bıyıklı. *Dergâh.* Sayı 73 (Mart, 1996), s. 16-19; Sayı 74 (Nisan, 1996, s. 19-21; Sayı 75 (Mayıs, 1996), s. 17-18.
Ahmed Lütfi Efendi. *Vak'anüvis Ahmed Lutfi Efendi Tarihi.* c. VIII, Haz. M. Münir Aktepe. Ankara: TTK, 1989.
Ahmet Rasim. *İstibdaddan Hakimiyet-i Milliyeye.* c. I, İstanbul: Vatan Matbaası, 1342.
Akşin, Sina. "1839'a Osmanlı Ülkesinde İdeolojik Ortam ve Osmanlı Devletinin Uluslararası Durumu." *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu.* Ed. Mehmet Seyitdanlıoğlu-Halil İnalcık. Ankara: Phoenix, 2006, s. 83-90.

Akyıldız, Ali. "Tanzimat." *DİA.* c. XXXX. Ankara: TDV, 2011, s. 1-10.
Armaoğlu, Fahir. *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi. 1789-1914.* Ankara: TTK, 1997.
Arslan, Zühtü. "Türk Anayasacılığının Kökenleri: Osmanlı Tecrübesi Üzerine Düşünceler." *Osmanlı.* c. VII, s. 386-394.
Bailey, Frank Edgar. "Palmerston ve Osmanlı Reformu." Çev. Yasemin Avcı. *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu.* Ed. Mehmet Seyitdanlıoğlu-Halil İnalcık. Ankara: Phoenix, 2006, s. 199-239.
Baysun, Cavid. "Mustafa Reşit Paşa." *Tanzimat I.* İstanbul: Maarif Matbaası, 1940, s. 723-745.
Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma.* 4. b., Yay. Haz. Ahmet Kuyaş, İstanbul: YKY, 2003.
Beydilli, Kemal. "Dış Politika ve Ahlâk." *İlmî Araştırmalar.* Sayı 7 (1999), s. 25-64.
Beydilli, Kemal. "Küçük Kaynarca'dan Tanzimat'a Islahat Düşünceleri." *İlmi Araştırmalar.* Sayı 8 (1999), s. 25-63.
Beydilli, Kemal. "Küçük Kaynarca'dan Yıkılışa." *Genel Türk Tarihi.* c. I, Ed. E. İhsanoğlu. İstanbul: IRCICA, 1994, s. 66-135.
Bilsel, Cemil. "Tanzimatın Harici Siyaseti." *Tanzimat I.* İstanbul: Maarif Matbaası, 1940, s. 661-722.
Birinci, Ali. *Tarih Yolunda Yakın Mazinin Siyasi ve Fikri Ahvali.* İstanbul: Dergâh, 2001.
Cevdet Paşa. *Tezâkir.* c. I (1-12). 3. b., Yay. Cavid Baysun. Ankara: TTK, 1991.
Çakır, Coşkun. "Bir Reform Hareketi Olarak Tanzimat: Hazırlanması, İlanı, Tepkiler ve Uygulanması." *Türkler.* c. XIV, s. 698-715.
Davison, Roderic H. *Osmanlı İmparatorluğunda Reform.* c. I, Çev. Osman Akınhay. İstanbul: Papirüs,1997.
Davison, Roderic, H. *Osmanlı-Türk Tarihi (1774-1923).* Çev. Mehmet Moralı. İstanbul: Alkım, 2004.
Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekâyiât, Tahlil ve Metin* (edisyon kritik), Haz. Abdülkadir Özcan. İstanbul: 2010.
Dönmez, Ahmet. "Mustafa Reşit Paşa'nın İkinci Londra Elçiliği ve Tanzimat Reformlarına Dair Memorandumu." *Tarihin Peşinde (The Persuit of History.* c. III, Sayı 6, 2010, s. 1-20.
Emecen, Feridun. "Kuruluştan Küçük Kaynarca'ya." *Genel Türk Tarihi.* c. I, İstanbul: IRCICA, 1994, s. 5-65.
Engelhardt, Edoudard-.Philippe. *Türkiye ve Tanzîmât.* terc. Ali Reşad. İstanbul: Kanaat Kütüphanesi, 1328.
Eren, Ahme Cevat. *Tanzimat Fermanı ve Dönemi.* Yay. Haz. Alişan Akpınar. İstanbul: Derin, 2007.
Eriş, Metin. "Osmanlı Devletinde Batılılaşma Hareketleri." *Türkler.* c. XIV, s. 593-605.
Erdoğan, Mustafa. *Türkiye'de Anayasalar ve Siyaset.* 4. b., Ankara: Liberte, 2003.
Esmer, Şükrü. *Siyasi Tarih.* İstanbul: Siyasal Bilgiler Okulu, 1944.
Genç, Mehmet. *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi.* 2. b., İstanbul: Ötüken, 2002.
Günay, Bekir. *Mehmed Sâdık Rıfat Paşa'nın Hayatı, Eserleri ve Görüşleri.* Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1992.
Hale, William. *1789'dan Günümüze Türkiye'de Ordu ve Siyaset.* Çev. Ahmet Fethi, İstanbul: Hil, 1996.
Hayreddin et-Tunusî. *Akvemü'l-mesâlik fi Ma'rifeti Ahvâli'l-memâlik.* 2. b., Haz. Münsıf Şunûfî. Dâru't-Tunusiyye li'n-neşr, 1986.

İnalcık, Halil. "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu." *Belleten.* c. XXVIII, Sayı 109-112 (1964), s. 603-622.
İnalcık, Halil. "Tanzimat Nedir?" *AÜDTCF Yıllık Araştırmalar Dergisi.* 1940-1941, 1944, s. 237-263.
İnalcık, Halil. "Tanzimat Nedir?" *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu.* Ed. Mehmet Seyitdanlıoğlu-Halil İnalcık. Ankara: Phoenix, 2006. s. 13-35.
İnalcık, Halil. *Tanzimat ve Bulgar Meselesi.* İstanbul: Eren , 1992.
N. Iorga, *Osmanlı Tarihi,* c. V, Çev. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara: Güney Matbaacılık, 1948.
Karal, Enver Ziya. "Gülhâne Hatt-ı Hümâyununda Batı'nın Etkisi." *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu.* Ed. Mehmet Seyitdanlıoğlu-Halil İnalcık. Ankara: Phoenix, 2006. s. 63-82.
Karpat, Kemal H. *Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus.* Çev. Akile Zorlu Durukan-Kaan Durukan. Ankara: İmge, 2002.
Karpat, Kemal H. *Osmanlı'de Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma.* Çev. Dilek Özdemir. Ankara: İmge, 2006.
Kaynar, Reşat. *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat.* 3. b., Ankara: TTK, 1991.
Kutluoğlu, Muhammed. *The Egyptian Question (1831-1841).* İstanbul: Eren, 1998.
Kütükoğlu, Mübahat S. " Osmanlı İktisadi Yapısı." *Osmanlı Tarihi ve Medeniyeti.* İstanbul: IRCİCA, 1994, s. 513-650.
Kütükoğlu, Mübahat S. *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri.* c. I (1580-1838), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1974.
Kütükoğlu, Mübahat S. "Tanzimat Devrinde Yabancıların İktisadi Faaliyetleri." *150. Yılında Tanzimat.* Ed. H. Dursun Yıldız. Ankara: TTK, 1992, s. 91-138.
Mardin, Şerif. "Tanzimat Fermanının Manası: Yeni Bir İzah Denemesi." *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu.* Ed. Mehmet Seyitdanlıoğlu-Halil İnalcık. Ankara: Phoenix, 2006, s. 91-106.
Mardin, Şerif. *Türk Modernleşmesi.* 12. b., Der. Mümtaz'er Türköne-Tuncay Önder. İstanbul: İletişim, 2003.
Noviçev, A. D. "1839 Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu ve Dış Politikadaki Boyutları." Çev. Darhan Hıdırali. *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu.* Ed. Mehmet Seyitdanlıoğlu-Halil İnalcık. Ankara: Phoenix, 2006, s. 241-252.
Ongunsu, A. H. "Tanzimat ve Amillerine Umumi Bir Bakış." *Tanzimat I.* İstanbul: Maarif Matbaası, 1940, s. 1-12.
Ortaylı, İlber. İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı. İstanbul: Hil, 1983.
Önsoy, Rıfat. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası.* Ankara: 1988.
Özdemir, Bülent, "Mevcut Literatür ve Bakış Açıları Üzerine Bazı Düşünceler: XIX. Yüzyıl Osmanlı Reformlarını Nasıl İncelemeliyiz?." *Türkler.* c. XIV, Ed. H. Celal Güzel vd., Ankara: Yeni Türkiye, 2002, s. 572-580.
Palmer, Alan. *Osmanlı İmparatorluğu, Son Üçyüz Yıl: Bir Çöküşün Kısa Tarihi.* Çev. Belkıs Çorakçı Dişbudak. İstanbul: Sabah, 1993.
Pekçan, Ali. *İslâm Hukukunda Gaye Problemi: Zarûriyyât-Hâciyyât-Tahsîniyyât.* İstanbul: Rağbet, 2003.
Poole. Stanley Lane. *The Life of The Right Honourable Stratford Canning Viscount Stratford De Redcliffe.* v. II, London: Longmans, Green and Co., 1888.
Saydam, Abdullah. "Tanzimat Devri Reformları." *Türkler.* c. XII, s. 782-805.

Seyitdanlıoğlu, Mehmet. "Tanzimat'ın Ön Hazırlıkları ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin Kuruluşu 1838-1868". *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri.* İstanbul: Edebiyat Fakültesi, 1990, s. 127-146.
Seyitdanlıoğlu, Mehmet. "Dîvân-ı Hümâyûndan Meclis-i Meb'ûsâna Osmanlı İmparatorluğunda Yasama." *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu.* Ed. Mehmet Seyitdanlıoğlu-Halil İnalcık. Ankara: Phoenix, 2006, s. 255-265.
Shaw, Stanford J.- Shaw, Ezel Kural. *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye.* c. II, İstanbul: E, 1983.
Shaw, Stanford J. "Osmanlı İmparatorluğunda Geleneksel Reformdan Modern Reforma Geçiş: Sultan III. Selim ve Sultan II. Mahmud Dönemleri." Çev. M. Faruk Çakır. *Türkler.* c.X II, s. 605-628.
Siyavuşgil, Sabri Esat. "Tanzimatın Fransız Efkârı Umumiyesinde Uyandırdığı Akisler."*Tanzimat.* İstanbul: M.E.B., 1940, s. 745-756.
eş-Şâtıbî, Ebû İshak İbrahim. *el-Muvâfakât: İslâmî İlimler Metodolojisi.* Çev. Mehmet Erdoğan. İstanbul: İz, 2010 (4 cilt).
Şeni, Nora. *Marie ve Marie, Konstantiniyye'de Bir Mevsim: 1856-1858.* Çev. Şirin Tekeli. İstanbul: İletişim,1999.
Tanör, Bülent. *Osmanlı-Türk Anayasa Gelişmeleri: 1789-1980.* 3. b., İstanbul: Afa, 1996.
Tanör, Bülent. "Anayasal Gelişmelere Toplu Bakış." *TCTA.* c. I, İstanbul: İletişim, 1985, s. 15-26.
Tengirşenk, Yusuf Kemal. "Tanmizat Devrinde Osmanlı Devletinin Harici Ticaret Siyaseti." *Tanzimat I.* İstanbul: Maarif Matbaası, 1940, s. 289-320.
Toynbee, Arnold J.–Kirkwood, Kenneth B. *Türkiye: İmparatorluktan Cumhuriyete Geçiş Serüveni.* İstanbul: Birey, 2003.
Tukin, Cemal. *Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi.* İstanbul: İÜEF, 1947.
Türköne, Mümtaz'er. "*Tanzimat Ne Zaman Başladı." Türkler.* c. XIV, s. 681-687.
Ubicini, Jean Henri Abdolonyme. *1855'te Türkiye.* Çev. Ayda Düz. c. I, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1977.
Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet. "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat." *Tanzimat I.* İstanbul: Maarif Matbaası, 1940, s. 139-209.
Yerasimos, Stefanos. *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye.* 7. b.; Çev. Babür Kuzucu. İstanbul: Belge, 1980.
Yıldız, Mehmet. "1856 Islahat Fermanına Giden Yolda Meşruiyet Arayışları: Uluslararası Baskılar ve Cizye Sorununa Bulunan Çözümün İslâmî Temelleri." *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi.* Sayı 7 (Güz, 2002), s. 75-114.
Yıldız, Mehmet. *1856 Islanat Fermanının Tatbiki ve Tepkileri.* Basılmamış Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.
Zürcher, Eric Jan. *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi.* 16. b., Çev. Yasemin Saner Gönen. İstanbul: İletişim, 2003.